

Prepuk Anikó

Zsidó polgárosodás és „zsidókérdés” a 19. századi Magyarországon

„A zsidó vallású magyar középosztályban a magyar társadalom egyik leghazafiasabb elemét üdvözlöm.”¹ Ezeket a szavakat Acsády Ignác (1845–1906) az *Egyenlőség* című neológ zsidó politikai hetilap azon 1883. februári számának vezércikében fogalmazta meg, amelyben a *Zsidó és nemzsidó magyarok az emancipáció után* című röpiratához toborzott előfizetőket.² A szerző ahhoz a progresszív zsidó értelmiséghez tartozott, amely az emancipáció után lépett fel, és az 1880-as években létrejött neológ felekezeti sajtóorgániumokban, az 1882-ben alapított *Egyenlőségben* és az 1884-től fennálló *Magyar-Zsidó Szemle* című tudományos folyóiratban fejtette ki véleményét. A többségében fiatalokból álló intellektüel csoport formálódása nem függetleníthető a politikai antiszemitizmus megjelenésétől és a tisztaeszlári vérvádesettől, amely egyfelől önvédelemre, az antiszemita állítások és a vérvád cáfolatára készítette a zsidó értelmiséget, másfelől annak átgondolására és megfogalmazására ösztönzött, mi a helye az emancipált zsidóságnak a magyar társadalomban, illetve milyen feladatai és kötelezettségei származnak a törvény előtti egyenlőség elnyeréséből. A vallási értelemben reformpárti neológ orgániumokban megszólaló szerzők új stílust és magatartást képviseltek, amennyiben nem alázatosan elfogadandó adományként értékelték az emancipációt, hanem a polgári társadalomban mindenkit megillető jogként, és ebből az alapállásból határozottan léptek fel az egyenlő jogok érvényesítése érdekében.³

Az újszerű hangvétel Acsády Ignác röpiratában is megjelenik. Írása az első komoly számvetésnek tekinthető az 1867. évi emancipációt követő évek tapasztalatairól, amelyeket a szerző az elnyert jogok és köteleességek összefüggésében szemlél.⁴ A zsidóság emancipációjáról kialakult korábbi diskurzusban mindössze a zsidókkal szembeni feltételek megfogalmazására, az egyenlő jogokért cserébe elvárható magatartás meghatározására került sor. Ezért az írás rendhagyó módon közelített a témához, amikor a jogok és kötelezettségek gyakorlati érvényesüléséhez mindkét közeg, a befogadó társadalom és a zsidóság kölcsönös felelősségét és átalakulásának szükségességét hangsúlyozta. A szerző figyelmeztetett arra, hogy

¹ Acsády 1883a: 1.

² Acsády 1883b. Az írás műfaja röpirat, amely azonban elemző részletességgel foglalja össze a zsidóságot érintő aktuális kérdéseket.

³ Szabolcsi 1993; Prepuk 2010.

⁴ Az emancipációval elnyert jogosítványok közül az egyéni politikai jogokat, a szabad vallásgyakorlat, a szabad letelepedés, a pályaválasztás, az ingó- és ingatlan vagyonszerzés lehetőségét, a köteleességek közül pedig az államhoz és a nemzethez való ragaszkodást, a közteherviselést, a tan- és védkötelezettséget emelte ki. Acsády 1883b.

a politikai egyenlőség csak akkor járhat együtt az óhajtott „társadalmi összeolvadással”, ha a többségi társadalom is elfogadja azt. Az elfogadás legfőbb akadályát a társadalmi előítéletek tovább élésében látta. Ennek oka egyfelől az, hogy jöllehet az állam emancipálta a zsidókat, s „meg is követeli tőlük, hogy a szabad ember komoly önérzete felébredjen lelkükben”,⁵ a társadalom nincs tisztában a jogi egyenlőség következményével, s az együttélés korábbi mintái alapján elvárja, hogy a zsidóság „a régi rabszolga maradjon, egykori urai önkényének tárgya”.⁶ Az előítéletek tovább élését másfelől Acsády a polgári középosztályok és a „vármegyei nemesség” között kialakult újabb konfliktus hatásaként értékelte 1883-ban. A „vármegyei világ” legfőbb problémájának azt tekintette, hogy a nemesi középosztály, kiváltságai megszűnésével, egykori szellemi és anyagi fölényét is kezdi elveszteni, s a munkakedvben és az eszményekben megnyilvánuló korábbi produktivitás helyett ősei érdemei alapján tart igényt a polgári tiszteletre. Ezért a zsidóság csak a társadalom dolgozó osztályaiban, legfőképpen a parasztságban lelhet szövetségesre, amely szintén nemrég szabadult az évszázados terhek alól, ugyanakkor „gondolkodásmódja józan és becsületos, tőle távol áll az irigység és a fanatizmus”,⁷ s a mindennapokban érintkezik és együtt él a zsidókkal. Acsády szerint a társadalmi szövetség záloga az lehet, ha a zsidó pénzemberek és vállalkozók parasztegyletek, hitel- és biztosítóintézetek alapításával segítik a parasztság anyagi boldogulását.⁸ A szerző kora zsidóságáról is nyíltan és önkritikusan szólt, amikor kiemelte, hogy valódi hibái nem azok, amelyeket az antiszemiták rónak fel neki, hanem azok, amelyeket a korábbi üldözés és elnyomás alakított ki bennük. Nem a fajban vagy a vallásban, hanem a *gettóban* gyökereznek a hibák, amelyek „a társadalmi és az üzleti érintkezésben, a szokásokban, a modorban és a külsőségekben nyilatkoznak meg”,⁹ s nem az állampolgári kötelezettségek teljesítésében. A zsidókban még gyakran érezhető a felszabadult rabszolga, a *parvenu*, amiért környezetük joggal vádolja őket tolakodással és hálátlansággal. Acsády azonban bízott abban, hogy a szabadság és a művelődés nagyobb önmérsékletet alakít ki a jogok gyakorlásakor.

Acsády a jövőbeli teendők meghatározásakor is egyenlő mércével mért. Úgy vélte, a szabadságot ki kell érdemelni, ezért a zsidóságnak továbbra is hozzá kell járulnia a nemzet szellemi és anyagi gazdagodásához. Feladatai vannak azonban a többségi társadalomnak is, amely nem róhat a zsidókra speciális kötelezettségeket, s nem kérhet rajtuk számon elvont erényeket. Ha ugyanis „viszonylagos mértéket” alkalmazunk – vélte –, egyértelmű, hogy a hazai felekezetek között a zsidóság magyarosodott a leggyorsabban, s a közterhekhez való hozzájárulása

⁵ Acsády 1883b: 35.

⁶ Acsády 1883b: 36.

⁷ Acsády 1883b: 51.

⁸ Nem tartotta szövetségre alkalmasnak a városi polgárságot, amely utánozza a nemességet, s „kicsinyes felekezeti érdekek” vezérlik.

⁹ Acsády 1883b: 34–35.

révén az emancipációból eddig feltételezhetően több előnye származott az államnak, mint a zsidóságnak.

Acsády röpiratának megjelenésével közel egy időben az *Egyenlőség* hasábjain más elemzők is hasonlóan fogalmazták meg a zsidóság társadalmi feladatait. Amint Acsády, úgy Brachfeld Manó (1856–1893) szintén az antiszemitáknak üzent, amikor a magyar zsidóság missziójaként határozta meg a középosztályhoz való hozzájárulást:

„A második évezred küszöbén a modern állam főalkatelemét nem az arisztokracziában, sem a földmives- és munkásosztályban, hanem az erőteljes, anyagilag független és értelmes középosztályban leli. Ez tette hatalmassá, gazdaggá, nagygyá Franciaországot és Angliát és e nélkül a kulturállamok között egy állam sem foglalhat helyet. [...] Hazánkban a zsidóság nem csekély kontingenst állít ezen, az államegység garanciájának tekinthető, anyagilag független és szellemileg kimagasló középosztályban és ez értelemben Magyarországon az államiság eszméjének hordozói hiven ragaszkodva a magyar nemzet alkotmányához, hagyományaihoz és a magyar nemzeti szellemhez! E nemzeti szellem ugyanis az, mely bármily nevű és nyelvű egyént magyarrá avatja, ezen szellem a nemzeti összetömrülés, egyetértés, erősbödés és a nemzet fennállásának legjobb biztosítéka és rossz szolgálatot tesznek a magyar hazának azok, kik a magyar zsidók hazafisága és magyarsága ellen koholt vádakkal a nemzet tagjai közti békés egyetértést háborgatni, az államegységet felforgatni és azok által a nemzet méltóságát érzékenyen sérteni kívánják.”¹⁰

A zsidó hetilapban keresztény szerzők is megszólaltak a kérdésről. Horváth Iván a szükséges harmadik rend kialakulásának nehézségeiről értekezve az iparos és kereskedő polgárság hiányát kifogásolta a magyar társadalomban. E hiányzó réteg értékes alkotóelemeként említette a zsidóságot, amelynek beolvadását a magyar társadalomba a közös iskola és a polgári házasság intézménye segíthetné:

„De van elem a hazában, melynek teljes beolvadása sokat lendítene a kedvező osztályalakulásra, ez elem a zsidóság. Köztük találhatók fel azon kellékek, melyek egy modern állam boldogulhatásának következményei. A szabad mozgás, önfelelősség, nem szünő tevékenység, folytonos érintkezés az emberekkel, országokkal, nagy nivellírozó képesség, élénk hajlam a szabad eszmék iránt, kevés visszasóhajtozás a múlt felé, rendszeret – ily tulajdonok birtokában igen természetesen par excellence kereskedők és mint ilyenek kezükben tartják a pénzforgalmat, tudatában vannak a magyar államiság követelményeinek.”¹¹

Az *Egyenlőség*ben 1882-ben és 1883-ban néhány hónap különbséggel megjelenő fent idézett írások közös vonása, hogy mindhárom az alakuló középosztály

¹⁰ Brachfeld 1882: 5.

¹¹ Horváth 1883: 3.

értékes részeként írta le a zsidóságot, a magyar középosztályba való beilleszkedés elengedhetetlen feltételének tekintette a „társadalmi egybeolvadást”, s azt elősegítendő javaslatokat is megfogalmazott. A probléma időszerűségét az a tény fokozta, hogy a zsidók 1867-es polgári és politikai egyenjogúsítását nem követte az izraelita felekezet bevett vallássá nyilvánítása, ezért a lap a zsidóság felekezeti jogainak szélesítését célzó törekvések legfőbb fórumává vált: egyik legfontosabb céljának a vallási emancipáció, a recepció kivívását tekintette. Nemcsak azért, mert a recepcióval válhatott teljessé az emancipáció, hanem azért is, mert az általa biztosított vallási viszonyosság, a törvényes vegyes házasság a társadalmi „egybeolvadás” feltétele volt. A fent idézett írások a tiszsaeszlári vérvád idején jelentek meg, s az antiszemita támadásokat visszautasítva, pozitív módon értékelték a zsidóság szerepét a magyar társadalomban. Az antiszemiták tulajdonképpen szándékuk ellenére járultak hozzá a kérdés tematizálásához.

A neológ felekezeti orgánumoknak később is fontos szerep jutott a zsidóságnak a középosztály pozitív alkotóelemeként való meghatározásában. Sokkal differenciáltabb nézőpont érvényesült azonban azokban az elméletekben, amelyek a 19. század közepétől a magyar középosztály kialakulásával foglalkoztak. Tanulmányomban azt vizsgálom, milyen elképzelések fogalmazódtak meg a zsidóság társadalmi helyzetére és lehetőségeire nézve a polgári középről értekezők körében. A zsidókról is szót ejtő elgondolások áttekintését követően azzal a kérdéssel foglalkozom, milyen okokkal magyarázható, hogy a koncepciók megfogalmazói az 1880-as években sem változtattak nézőpontjukon, és továbbra is a földbirtokos nemesség középosztályi integráló szerepében reménykedtek, és annak polgári középosztállyá válását vizionálták. Hiszen a zsidó burzsoázia és középpolgárság kialakulása és látványos magyarosodása ellenére sem született meg az e csoportok polgári középosztályi szerepével meghatározó módon számoló, azt pozitívan értékelő narratíva. Helyette ellenben megszületett a zsidó polgárság létezését „zsidókérdésként” értékelő magyarázat.

Vizsgálódásaim a 20. század első évtizedéig terjednek, nagyobb hangsúly helyeződik azonban az 1890-es évek második feléig tartó időszakra. Ekkor alakultak ki ugyanis az antiszemitizmust is magukba integráló újkonzervatív irányzatok, amelyek meghatározó szerepet játszottak a zsidóság társadalmi szerepének negatív értékelésében. Az elemzés nem vállalkozhat a meglehetősen szerteágazó középosztály-elméletek módszeres áttekintésére, ezért elsősorban a nemesi liberalizmus képviselőinek értelmezéseire koncentrálok, s csak érinti a konzervatív magyarázatokat, illetve nem foglalkozik a polgári liberalizmus megteremtésére törekvő radikális liberális értelmiség álláspontjával. Ellenben igyekszik állást foglalni abban a kérdésben, vajon hozzájárult-e a „zsidókérdés” exponálása ahhoz, hogy a századforduló nemesi liberalizmusa elmulasztotta a szembenézést a kulturális és etnikai homogenizációra törekvő nacionalista koncepció hibáival. A tanulmány végül arra is kitekint, milyen választ adtak a „zsidókérdés” tematizálására a magyarosodó zsidó középrétegeket képviselő progresszív-neológ értelmiség tagjai.

A ZSIDÓSÁG TÁRSADALMI HELYZETÉRŐL A POLGÁROSODÓ MAGYARORSZÁGON

Jóllehet a 18. század végétől nagyobb létszámban Magyarországra bevándorló zsidók történeti-szociológiai sajátosságaikból eredően elsősorban a polgári foglalkozásokba integrálódhattak, az emancipációig érdemlegesen nem fogalmazódott meg a kérdés, vajon a zsidó kereskedők, ipari és pénzügyi vállalkozók miként illeszkednek be a formálódó középosztályba. A reformkor liberális érdekegyesítő programja a zsidóság emancipációját is a megoldandó kérdések közé emelte, a kibontakozó viták azonban elsősorban arról szóltak, miként biztosítható az, hogy a nyelvi és vallási-kulturális tekintetben különálló csoportok az elnyerendő polgári jogokat a magyar nemzet építésére használják.¹² A témáról kialakult diskurzus résztvevői a zsidók „pallérozódását” és „a polgári társasághoz való felemelését” tartották fontosnak, és azzal foglalkoztak, miben kell megváltozniuk a zsidóknak ahhoz, hogy érdemessé váljanak a polgári jogokra. A kulturális nacionalizmus képviselői az egyenlő polgári jogokért cserébe a zsidóság teljes nyelvi és kulturális beolvadását tartották szükségesnek, s annak legfőbb zálogának a vallási hagyomány modernizációját tekintették.¹³

Az 1825-ben 190 ezerre (1,8%), 1840-ben 242 ezerre (2,2%) becsült,¹⁴ azaz a társadalom törpe kisebbségét alkotó zsidóság a kialakítandó polgári „középrendről” szóló elképzelésekben nem vagy legfeljebb latens módon jelent meg. Széchenyi István korai műveiben, a *Hitelben* és a *Világban* a nemesség elavult gazdálkodását ostromozva ráirányította a figyelmet a zsidó kereskedők tevékenységére, megjegyzései mégis inkább azokra az új szerepkörökre vonatkoztak, amelyek a hazai polgárság gyengesége folytán a zsidóság egyes rétegei töltötték be, s amelyekben megtestesülni látta a nemesség körében hiányzó gazdasági racionalitást, haszonelvet és szorgalmat.¹⁵ 1843-ban Kossuth Lajos a szabad királyi városok korszerűsítése kapcsán fogalmazta meg az „önálló alkotmányos középrend” megteremtésének szükségességét, s mutatott rá arra, hogy a nemesség egyedül nem tudja végrehajtani „a nemzet regenerációját”, ehhez más csoportokra is szükség van.¹⁶ Kossuth nem titkolta fenntartásait a városi polgárság rendies csoportjaival szemben, ellenben számított az iparban és a kereskedelemben működők azon rétegeire, amelyek a kiváltságolt városok falain kívül, a mezővárosokban és más nemesi földeken tevékenykedtek.¹⁷ Jóllehet Kossuth határozott különbséget

¹² Kecskeméti 1982; Gerő 1993; Prepuk 1994; Konrád 2020.

¹³ Kossuth 1844; Eötvös 1905.

¹⁴ Kovács 1922: 11.

¹⁵ „Tettünk-e sokat productumink szaporítása vagy azok javítása ’s divatba hozása végett? Iparkodtunk-e felettebb más nemzetekkel összeköttetést keresni? [...] Nem száradna-e sokra minden productuma, ha azt házánál nem keresné a ’zsidó?’” Széchenyi 1830: 139–140.

¹⁶ Kossuth 1911: 66–74; Veliky 1977.

¹⁷ Veliky 1977.

tett a zsidók gazdagabb és szegényebb rétegei között,¹⁸ az alkotmányos középrend alkotóelemeiként mégsem említette még a vagyonosabbakat sem. A zsidók szerepéről komolyabb vita az 1843–1844-es országgyűlésen, a szabad királyi városok korszerűsítését célzó törvényjavaslat tárgyalásakor alakult ki. A nemesi követek közül többen „városi elemnek” tekintették az akkor még túlnyomó többségében nemesi földeken élő zsidóságot,¹⁹ illetve sokak számára világos volt, hogy a zsidók gazdagabb csoportjai kezében lévő vagyon nagyban gyarapíthatja az országot. Ezért javasolták, hogy a zsidók polgárjogot nyerhessenek a városokban, amit azonban a szabad királyi városok képviselői szinte egyöntetűen elutasítottak.²⁰

Míg a reformkorban érthető, hogy a polgárosodás és a nemzetépítés nagy kérdései mellett a népesség törpe kisebbségét alkotó és a rendi társadalomhoz sajátosan kapcsolódó zsidó csoportok jövőbeli társadalmi státuszáról legfeljebb más kérdésekkel összefüggésben alakult ki komolyabb diskurzus, a következő évtizedekben, amikor a középosztályról szóló elmélkedés megélenkült és fogalmilag is kidolgozottabbá vált, a kérdés mellőzése kevésbé indokolható.²¹

A középosztály fogalma a hazai közgondolkodásban az 1850-es évektől vált használatossá, és születésétől fogva több réteget, csoportot jelölt. A nemesi liberalizmus képviselői a szerves történeti fejlődés tana és a társadalmi osztályok összefonódását sürgető elképzelések alapján fogalmazták meg eltérő elméleteiket, amelyek közös pontja, hogy e társadalmi csoportot nemzeti integráló erőnek szánták, ezért a liberális nemesi érdekegyeztetés jegyében mindenekelőtt a földbirtokos nemesség dominanciájával, s mellette legfeljebb a honoráciorok és a városi polgárság felső csoportjaival számoltak.²² Az emancipációt megelőző évtizedekben kevesen foglalkoztak a zsidóság jövőjével, akik mégis figyelmet fordítottak a kérdésre, a társadalomtól különálló csoportként írták le a zsidóságot, és idegenségét emelték ki.

Közéjük tartozik a centralista Trefort Ágoston (1817–1888), aki 1862-ben tartott akadémiai előadásában a német művelődésprofesszornak, Wilhelm Heinrich Riehlnak a polgári társadalomról szóló művét ismertetve a magyar társadalomra

¹⁸ E megkülönböztetésnek Kossuth Lajos a honosítási törvény 1847. december 11-i alsótáblai vitáján adott hangot. Kossuth 1905: 68–70.

¹⁹ A szabad királyi városok a 16. században rögzült jogszokás értelmében 1840-ig maguk dönthettek a zsidók beengedéséről vagy távoltartásáról. A 19. század közepéig a zsidóság túlnyomó többsége falusi és falusias mezővárosi településeken élt, s mindössze néhány szabad királyi városban (Pesten, Szegeden) alakult ki számottevő zsidó közösség. Michael K. Silber Walter Pietsch által idézett számításai szerint 1835-ben a zsidó népesség 6,3%-ára, azaz 13 650 főre tehető a szabad királyi városokban lakók száma. Pietsch 2003: 76, 82. Jóllehet az 1840. évi 29. tc. biztosította a szabad letelepedés, így a városokba költözés lehetőségét, a törvény hatása hosszabb távon érvényesült. Fényes Eleknek az 1851-ben közzétett adataiból Kecskeméti Károly arra következtetett, hogy az 1840-es évek végén legfeljebb 30 ezret számlált a szabad királyi városokban élő zsidó lakosság. Kecskeméti 1982: 188.

²⁰ Prepuk 2013a.

²¹ Buzinkay 1988.

²² Hanák 1962; Buzinkay 1988; Gyáni 1997; Kövér 2006. A nemesi liberalizmus természetéről Szabó M. 1993.

alkalmazta Riehl négyes osztályfelosztását.²³ Riehl a német társadalomban megkülönböztette a fenntartás és a mozgalom tényezőit, az előbbit a parasztság és az arisztokrácia, az utóbbit a polgárság és a negyedik rend alkotta. Trefort a magyar társadalomban az első csoportba a parasztokat és az urakat, a másodikba a mesterembereket és a zsidókat helyezte. A parasztot a jövő embereként írta le, akinek utódaiból alakul majd ki az a nemzedék, amely „realisticus felfogással s ép idegekkel birva, tőkét is fog tudni alkotni, ipart is teremteni s mely a mostani kereskedő és pénzes osztályt megőrzi és helyére lép”.²⁴ A közjogilag egységes nemesség elvét érvényesítve az urak csoportját szélesre szabta, ezért ez a kategória az arisztokrácia mellett sok más foglalkozási csoportot, a gazdatiszteket és a falusi jegyzőket is magába foglalta, s az urakat a polgári funkciók gyakorlóinak tekintette. A mesterembereket és a hozzájuk hasonló kisebb kereskedőket professzionális képzettségük hiányossá-gai miatt már nem nevezte polgárságnak, míg a felső polgárinak tekintett elemeket az urak csoportjában helyezte el.

Trefort a még emancipálatlan hazai zsidóságot külön társadalmi csoportként mutatta be, és speciális vonásait emelte ki: míg másutt az illető ország nyelvét vette fel, nálunk németül beszél, és német műveltséggel rendelkezik; Németországban forradalmi elem, itthon azonban inkább konzervatív, és minden létező status quónak pártolója. „Éles ész, különös talentum a kereskedéshez és pénzüzlethez, nagy szorgalom és kitartás, erélyesség az akadályok leküzdésében, jótekonyság, soliditás a családi viszonyokban, ellenben gyöngye becsületérzés, felületesség, hiuság, nehéz physicali munkától idegenkedés, tisztaság hiánya”²⁵ – sorolta a zsidók jó és rossz tulajdonságait. Megkülönböztette azonban a zsidóság felsőbb és alsóbb osztályait:

„[...] köztük is vannak számosan, kik bensőleg egészen összeolvadtak a keresztény társadalommal, a mi erényeinkkel és hibáinkkal bírnak, s a specifikus zsidósággal csak név szerint vannak összekötve [...]. A vagyonosabb s felsőbb, műveltebb osztályok főleg kereskedők és pénzüzerek; s ezek és a keresztény kereskedők közt semmi lényeges különbség nincs. [...]

De ártalmas a befolyásuk azon alsóbb osztályú zsidóknak, kik a legrosszabb árúkat drágán árulgatva, kóborolva s házalva, a népet százféle módon demoralisálják. A specifikus zsidóság ennyiben társadalmi állapotainkra ártalmas hatást gyakorol.”²⁶

²³ Trefort 1881; Mann 1993. Trefortnak vallás- és közoktatásügyi miniszterként a zsidókkal szemben kifejtett, pozitívnak nem mondható tevékenysége megítéléséről Konrád 2014: 113–120.

²⁴ Trefort 1881: 227.

²⁵ Trefort 1881: 230. A negatív jelzők komoly kritikát váltottak ki a kortárs zsidó értelmiség körében, aminek hatására Trefort előadása kérdéses részének visszavonására kényszerült. Részletebben Konrád 2014: 113–114.

²⁶ Trefort 1881: 230–231.

Trefort elsősorban a keresztény társadalom érdekében támogatta az emancipációt. Úgy vélte, az emancipációval a felsőbb osztályokat kell „magunkhoz emelni”,

„[...] pótléku azt követelvén tőlük, hogy faj- és vallásrokonaikra akképp hassanak, hogy a keresztény társadalom erkölcsihez, szokásaihoz simulva, a csereberéről s aljas kereskedelmi praktikákról lemondva, a földet műveljék s kézműveket gyakoroljanak. Tehát emancipáljuk a zsidókat, ne titkoljuk azonban bármi liberalis álszékenyből hibáikat. Követeljük tőlük, hogy mondjanak le régi nézeteikről, s a felsőbb zsidó osztályokról, hogy hassanak az alsóbbak átalakulására.”²⁷

Trefort tehát a mesterembereket és a zsidók csoportjait is „felszívódásra” ítélte, s az urakat és a parasztságot tekintette a nemzeti és a történelmi előrehaladás legfontosabb tényezőinek.

1869-ben, nem sokkal az emancipáció törvénybe iktatása után, Kecskeméthy Aurél (1827–1877) konzervatív-liberális publicista ugyancsak a zsidóság különállásáról írt. A leendő középosztályról értekezve szembeállította az általános fejlődés által erősített polgárságot és a pozícióit veszítő nemességet. Kortársaitól eltérően szembeszállt a nemesség és a középosztály fogalmának azonosításával, és azt hangsúlyozta, hogy a társadalom fejlődése még nem jutott el arra fokra, amelyen egy erős polgári középosztály kialakulhatna. A nemesség válságát látván úgy vélte, hogy az államnak és a társadalomnak tudatosan ellensúlyozni kell a természetes fejlődést, azaz védeni a nemességet, mert „[n]agy része nem bír szakítani a feudális fényűzés reminiscentiáival, s rohanva rohan pusztulása felé, földbirtoka más, nem nemes, vagy nem magyar, vagy zsidó kézbe megy át”.²⁸ A polgárságot ugyanakkor nem tekintette számottevő rétegnek:

„Tekintsük a polgári osztályt, mely a demokratia leghathatósabb eleme fejlettebb országokban, mert vagyonsága s értelmisége versenyezhet a földbirtokos arisztokráciával. Nálunk ezen elem végtelenül jelentéktelen. Az apró és mesterségében ó-conservatív, de politikai hajlamaiban subversiv kézműves mellett és fölött kezd ugyan fejlődni az egyesülési szellem, s a gyáripar; de csak kezd; és az is nagyrészt szédelés tárgya. A városi vagyonosabb polgár, és meggazdagodott kereskedő, többnyire külföldi származású, de mindenesetre nyárspolgár, politikai hivatás nélkül.”²⁹

A zsidóság jellemzésekor Kecskeméthy a társadalom szerves fejlődésének megszakadására figyelmeztetett, és a zsidókat egyenesen a nemzeti középosztály kialakulását gátló tényezőként írta le:

²⁷ Trefort 1881: 231–232.

²⁸ Kákay Aranyos 1869: 299.

²⁹ Kákay Aranyos 1869: 300.

„És e polgári osztályok közé ékelve mint választóvíz – áll a zsidó tömeg; mely habár politikailag egyenjogósított, de családilag teljesen elkülönített, vallásilag éppenséggel cast: és mindenesetre e mai napig a nemzettestben idegen osztály, mely a nemzeti polgárság, az egyöntetű közszellemmel bírándó középosztály kifejlődését eddig lehetlenné tette, mert az alsó és fölsőbb osztályok egymásba átmenetét megszakítja.”³⁰

Kecskeméthy utalt az emancipáció felemás jellegére, a vallási és társadalmi emancipáció hiányára, illetve kortársaihoz hasonlóan ő is megkülönböztette a zsidóság szegény és gazdagabb rétegeit:

„A zsidó kezében, mondják, sok pénz van. De nem kell feledni, hogy nagy számuk roppant szegény. És oly szegénynek lenni csak a zsidó tud. Mindenesre aránylag kevesek azok, kik – tagadhatatlan munkásság, élelmesség, s kedvező szerencse által fölvergődnek; – és kik aztán nagy mérvben földbirtokot vásárolnak; és az arisztokráciával versenyző politikai s társadalmi befolyást gyakorolnak.”³¹

A zsidóemancipáció elfogadása előtt és röviddel utána kifejtett elméletek közös vonása, hogy megfogalmazói – a korabeli zsidóság szociológiai sajátosságainak megfelelően – a társadalomtól különálló csoportként írták le a zsidóságot, amelynek idegenségét emelték ki. Határozott belső határvonalat véltek felfedezni a szegény és a gazdagabb rétegek között nemcsak a vagyon, de a mentalitás szempontjából is. Trefort a szegény zsidókat a „specifikus” zsidó tulajdonságok képviselőinek, ezért művelendőnek és erkölcsileg nevelendőnek tekintette. A gazdagabbakról azonban Kecskeméthy és Trefort is pozitívan szólt, és ígéretesnek látta jövőbeli tevékenységüket.

A középosztályról szóló diskurzus az 1880-as években élénkült meg igazán, aminek okai között a koncepciókat elemző Kövér György három tényezőt emelt ki: az agrárius mozgalom zászlóbontását, a politikai antiszemitizmus megjelenését és párttá szerveződését, valamint a gentry körül fellángoló vitákat.³² Az elemzések közös vonása, hogy ekkorra centrális problémává vált a birtokos nemesség anyagi helyzetének romlása, amelyet azonban a középosztály fejlődése szempontjából különbözőképpen értékelték. A különbözőségük mellett is igaz ugyanakkor, hogy a szerveződő középosztály polgári elemei között a zsidóság polgárosuló csoportjaival is számoltak.

Simonyi Iván (1838–1904), az Országos Antiszemita Párt egyik alapítója, 1880-ban még függetlenségi képviselőként *Nemzeti tragicomédia* című írásában három társadalmi „osztály”, a mágnások, a zsidók és a parasztság „kiválásáról” írt a hazai társadalomban.³³ A mágnások körében látta leginkább kifejlődni az „esprit de corps”-t, mert „nagy földbirtokuk és összetartásuk conserválta őket

³⁰ Kákay Aranyos 1869: 300.

³¹ Kákay Aranyos 1869: 300.

³² Kövér 2006: 85–86.

³³ Simonyi 1880: 17; Gyurgyák 2001: 337–339.

hatalmas és magas összeköttetésekkel bíró, egyik valamennyiért és valamennyi egyért síkraszálló hatalmas osztálylyá”,³⁴ de mint politikai párt nem lépnek fel. Bár a földművelő osztály rendelkezik a legkisebb anyagi és szellemi eszközökkel, Simonyi szerint ez a réteg tanúsítja a legkövetkezetesebb politikai magatartást – már ahol nem jutott uzsorászekerekbe. A középosztályok, azaz a nemesség és a régi városi polgárság fejlődése szempontjából tragédiaként és bukásként értékelte az előző 32 évet, amikor a nemesség és a polgárság a haladás áldozatává vált. Megítélése szerint a birtokos nemesség még csak elindult a pusztulás útján, a polgárság azonban már meg is szűnt. Ennek ellenére a nemességnek továbbra is fontos szerepet szánt:

„Ezen osztály, finánciális romlása dacára még huzamosbb ideig döntő befolyást fog gyakorolni a politikai életben, és pedig először évszázados traditio és szokásnál fogva, [...] továbbá azon oknál fogva is, mert politikai jelentőségű »új« társadalmi rétegek még nem képződtek, vagy legalább nem oly mértékben a mint az az alkotmányos életben nélkülözhetetlen.”³⁵

Az antiszemizmus későbbi apostola a zsidóságról mint a középosztállyal kapcsolatba hozható csoportról mindössze ennyit írt:

„A zsidókról, mint vallás és faj által egyesített, kitünő leleményesség- és szívóssággal bíró osztályról, jelenleg csak annyit akarunk megjegyezni, hogy igazságtalanság lenne tőlök azt követelni, a mire a gentry évszázados traditioja daczára sem képes.”³⁶

A középosztály egészéről szóló, mégis elsősorban a nemesség anyagi hanyatlásával foglalkozó és megújulásában reménykedő elemzések között Láng Lajos (1849–1918) szentelt nagyobb figyelmet a zsidóságnak. A társadalmi deficit címmel az *Ellenőrben* megjelent cikksorozatában a későbbi szabadelvű párti politikus a fogyasztást állította a középosztályról szóló fejtegetései középpontjába.³⁷ Arra a kérdésre, ki szegényedik Magyarországon, a következő választ adta: „Mondjuk ki minden hosszabb keresgélés nélkül röviden: a szellemi foglalkozásúak, a kis-iparos és a közép-birtokos osztály. Az előbbi kettő majdnem kivétel nélkül, az utolsó, hála az égnek, csak részben, habár igen jelentékeny részben.”³⁸ A szegényedés okaként a természetesen növekvő szükségletek és a nem növekvő jövedelem között kialakult feszültségeket jelölte meg. Úgy vélte, főként a középbirtokos nemesség költ többet annál, mint amennyit keres, amiért azonban nem tehető egyedül felelőssé. Nem tartotta ugyanakkor járható útnak a takarékoskodást, a kiadások korlátozását és az igények elfojtását sem, mert az csak a hanyatlástól

³⁴ Simonyi 1880: 17–18.

³⁵ Simonyi 1880: 16–17.

³⁶ Simonyi 1880: 18.

³⁷ Láng 1881.

³⁸ Láng 1881: 17.

óvhat meg, miközben akadályozza a haladást, „termelőképességünk erélyes kifejlesztését”. Láng a zsidóság fogyasztási szokásaiban fedezte fel azokat a vonásokat, amelyeket pozitív példaként állított más csoportok, így a nemesség elé is:

„Nézzük ellenben azt a fajt, melyben a modern gazdasági irány minden hibája és erénye a legpregnansabb módon nyer kifejezést. Nézzük a *zsidókat* és látni fogjuk, hogy a megfeszített munkásság és a minden alkalmat felhasználó kereseti ösztön épen nem zárja ki a mindig gyarapodó szükségletek kielégítését. Igaz, hogy a zsidó nem költi gyomrára jövedelmeinek zömét, és nem is teszi egy kártyára keresetének tetemes hányadát, hanem nézzük meg lakását és hasonlíthatatlanul nagyobb kényelmet és izlést fogunk benne találni, mint a megfelelő vagyonú keresztény ember lakásán. S ezt hiába neveznök pusztán hivalkodó fényűzésnek, mert ha e költségekben nagy szerepet játszik is ezen selejtesebb és épen nem dicséretes jellemvonás, másrészt nagy része van abban a mindig dicséretes családi érzelmenek, mely az otthont, a gyermek első benyomásaira döntő befolyást gyakorló családi tűzhelyet, külsőleg is megbecsüli.”³⁹

Láng kitért a közösségi terekben jellemző viselkedésre és az oktatásra is:

„De menjünk tovább ki a mulató helyekre, utcákra, sétaterekre, el a színházakba, hangversenyekre, vendéglőkbe, kit látunk ott ismét, és pedig mindig családjával, s még hozzá nagyobb számú és gondosabban öltözött családjával, a legnagyobb számban? A zsidót. S végül – hogy a legtiszteletre méltóbb vonását említsem – ki ad gyermekeinek leggondosabb nevelést, ki az, ki maga nélkülöz, ha kell koplal, csak hogy gyermekeire több pénzt fordíthasson mint a nála sokkal gazdagabb birtokos-osztály? Ismét a zsidó. *Nem az a fő baj tehát, hogy sokat költünk, hanem az, hogy keveset keresünk.*”⁴⁰

Miközben Láng bírálta a középosztályt, amiért a kormányoktól várja helyzete megoldását, a földbirtokhoz való ragaszkodásban, annak nem szakszerű kezelésében és a középbirtokos osztály pályaválasztási szokásaiban látta az előrehaladás akadályát: a birtokoscsalád gyermeke legfeljebb hivatalnok, tisztviselő vagy ügyvéd lesz, „de más pályára nem megy és nem mehet, mert visszatartja őt *a szokás és előítélet*. [...] [S]ok esetben megtartja a mellett birtokát, a minek kezeléséhez nem ért és így majdnem paragon hagyja heverni a nemzeti vagyon egy részét.”⁴¹ A papi és a katonai pálya elkerülése mellett elsősorban az ipari és kereskedelmi pályáktól való távolmaradást kifogásolta. Mindezek ellenére Láng úgy vélte, a magyar középrend sínylődése „nem a hanyatlás kétségbeejtő végső vonaglása, hanem egy nagy átalakulási folyamat vajúdása. Magyarország nem szegényedik egészében, hanem nem gazdagszik úgy, mint kellene, mert legfontosabb termelő eleme, a középrend, egy gyötrelmes de örvendetes jelekkel biztató átalakuláson

³⁹ Láng 1881: 58. (Minden kiemelés az eredetiben – P. A.)

⁴⁰ Láng 1881: 59.

⁴¹ Láng 1881: 66.

megy keresztül.”⁴² Később Szontágh Pál (1820–1904) kritikáira⁴³ reagálva nem hagyott kétséget afelől, milyen szerepet szán a gentrynek e nagy átalakulásban, illetve hogy más csoportok – fenti fejtegetése alapján a zsidóság egy része – is hozzá fognak járulni a középosztály fejlődéséhez:

„Igaz ugyan, hogy a jövő uralkodó osztálya nem lesz többé *kizárólagosan* a mai gentry. Kénytelen lesz magába fogadni és áthasonítani mindazt, mi a polgári vagy még alantabb társadalmi osztályokból munkája és értelmisége által magának érvényt tud szerezni. De ez, azt hiszem, nem baj, mely miatt aggodalommal kellene a jövőbe tekinteni. A nemzet középosztálya gazdagodni fog oly elemekkel, melyek növelik annak erejét, és siettetik azon átalakulási folyamatot, melyet korunk iránya parancsolólag követel.”⁴⁴

A gentry válságát érzékelő, annak mégis újabb esélyt jósoló, a birtokos nemesség beolvasztó, áthasonító erejében továbbra is bízó és gyűjtőmedence jellegét hangoztató elképzelések az évtized közepén megélnéülöző középosztály-diskurzusban is meghatározó elemek maradtak. A liberális politikus, Berzeviczy Albert (1853–1936) a *Nemzetben* 1884-ben jelentetett meg cikksorozatot a gentryről, amelyben nemcsak a középbirtokos nemesség anyagi problémáival, de „társadalmi és politikai elmérgesedésével” is foglalkozott.⁴⁵ Egyetértett Láng Lajossal abban, hogy a gentry, amelyet megkülönböztetett az Angliában e névvel illetett rétegtől, nem alkalmazkodott a gazdálkodás új feltételeihez:

„A gazdálkodási slendrián, az idegenkedés a legtöbb productiv pályától, melyet gentlemanlike-nek el nem ismer az elfogultság, a takarékoság hiánya és az álszemérem, meg gyakran az a túlságos tartózkodás a kockázattól, mely voltaképpen semmi egyéb, mint indolencia s a mely jobban szereti a »csekély de biztos jövedelmet nyújtó« hivatalocskát az egyéni munka erélyétől és jelességétől függő keresetmódoznál: ezek okozói legtöbbször azoknak az elzüllött existenciáknak a gentry körében.”⁴⁶

Hasonló tendenciát látott társadalmi és politikai szerepkörének megváltozásában.⁴⁷ Berzeviczy a gentry politikai tradícióját a liberalizmushoz kapcsolta, ezért helytelennek tartotta közeledését és „benső hozzásimulását” az arisztokrácia nem liberális táborához. Az 1880-as évek eleje aggasztó fejleményének látta a gentrynek az antiszemitizmus iránt növekvő fogékonyságában megmutatkozó távolodását a liberális és demokratikus tradícióktól:

⁴² Láng 1881: 71.

⁴³ Szontágh Pál nem értett egyet Láng értékelésével, s úgy vélte, a gentry – amely elnevezést elvetette – hamarosan megszűnik politikai tényező lenni Magyarországon. Láng 1881: 85.

⁴⁴ Láng 1881: 91.

⁴⁵ Berzeviczy 1905.

⁴⁶ Berzeviczy 1905: 240–241.

⁴⁷ Berzeviczy 1905: 241.

„Vigyázzanak azok, a kik társadalmi téren megengedett, bár gyakran indokolatlan sympathiákat vagy antipathiákat átjátszva a politikai térre, azzal hitegetik magukat, hogy ezáltal csak egy, az ő szemükben gyűlöletes osztálynak vagy felekezetnek okoznak kellemetlenséget; ha egyszer a liberalismuson rést törtünk, nem mondhatjuk meg többé, mi minden fog azon a részen át belopódzni. [...] [M]ióta antisemitismusunk van, annak czégére alatt és azzal karöltve mennyi mindenféle reactionarius törekvés nyomult be közéletünkbe, hány ponton van ma a polgári egyenlőség, a vallásfelekezetek egyenjogúsága, az állam jogállása az egyházzal szemben, a szabad tudomány és a felvilágosodott oktatás, a gazdasági szabadság megtámadva vagy fenyegetve?”⁴⁸

Mindezek ellenére Berzeviczy a bajok leküzdésére buzdított. Visszautasította azt, hogy a gentry kegyelemkenyérért folyamodjék az államhoz, s elvetette a földbirtoknak kedvező politikát, illetve a majorátusok megerősítését. Bízott e réteg önerejében, és azt tanácsolta, hogy a nemesség „simuljon egész lélekkel a középosztály többi elemeihez, olvadjon össze, egyenlősitse magát velük, vegye föl velük a versenyt bátran, a gazdasági kereset és társadalmi működés minden becsületes terén s mindezek mellett ragaszkodjék szilárdan azokhoz a liberális elvekhez, a melyekhez hagyományai kötik, bízva önerejében s el nem fogadva semmi kiváltságot”.⁴⁹ Berzeviczy gondolatmenetéből egy modern középosztály képe rajzolódik ki, amely a gentry és a polgári rétegek egybeolvadásából alakul ki, s jöllehet nem nevesítette, az utóbbi csoportban bizonyára a zsidóságnak is helyet szánt.

Az 1880-as évek közepén megfogalmazott elméletek közül kétségtelenül Beksics Gusztáv (1847–1906) 1884-ben megjelent írása keltette a legnagyobb visszhangot, többek között annak köszönhetően, hogy a nemzeti megújulás társadalmi alkotóelemeként a gentryvel egyenrangú szereplővé emelte a „polgári középosztályt”, amelyből a zsidóságot sem rekesztette ki.⁵⁰ A kor vezető liberális publicistája nemzeti létkérdésnek tekintette a magyar kultúrára alapozott egységes nemzeti társadalom megteremtését, amit a civilizáció előrehaladása mellett elsősorban a pánszláv ébredés ellensúlyozása érdekében tartott szükségesnek. Számot vetve a megelőző fél évszázad eredményeivel, rendkívül kritikusan vélekedett saját korának tendenciáiról. A középosztályra vonatkozóan kérdések formájában fogalmazta meg a megvalósítandó célokat:

„Hol van még a nemzetiségi, felekezeti és osztálykülönbségek által meg nem szagatott magyar nemzet? Hol van az egységesen, egy központ körül fejlődött művelt, magyar társadalom? Hol van a polgárság? Hol van a valamennyi réteg elitjéből alakult középosztály?”⁵¹

⁴⁸ Berzeviczy 1905: 245–246.

⁴⁹ Berzeviczy 1905: 237, 251.

⁵⁰ Censor [Beksics] 1884; L. Nagy 1963; Müller 2005.

⁵¹ Censor [Beksics] 1884: 25.

A munkán végigvonul az állam és a társadalom szembeállítása, és annak kiemelése, hogy a társadalom lemaradt az egységes nemzetállam megvalósításában. Beksics – a korszak etatista nézőpontjának megfelve – a társadalomról mint a politikai célok eszközéről szolt, s megfordította a klasszikus liberalizmus azon tételét, miszerint az államnak szolgálnia kell a társadalmat, s ezt a permanens élet-halál harcra való hivatkozással igazolta:

„Sarkunkban jár a veszedelem. [...] Az állam egyedül nem mentheti meg a jövőt. A társadalom nagy, activ szereplésére van szükség. De társadalmunk melyik rétegéből fog születni a nagy mentő gondolat? Hol fog condensálódni a nemzeti actió ereje? Hol pattan ki az eszme villáma, mely megvilágítja a ködbe burkolt nemzeti célokat? A polgárságban vagy a gentryben? Vagy egyikben sem külön, hanem támadni fog a kettőből, a magyar társadalom minden rétegének elitjéből, a nemzet velőjéből nagy, hatalmas középosztály, s ennek lesz eszméje, gondolata, vágya, lendülete, ereje? *A társadalmi újjászületésnek valahol kezdődnie kell.*”⁵²

Az „újjászületés” társadalmi feltételeinek vizsgálata során Beksics számot vett a városiasodás eredményeivel és a „polgári középosztály” létszámával, amely szerinte alig haladja meg a félmilliót. Erre a rétegre vár a feladat, hogy „a gőgös aristocraticus szellemet” lenyomja a munka igája alá. Beksics felsorolta azokat a polgári erényeket, amelyek nélkül a magyar társadalom nem menthető meg: a munka szeretete és megbecsülése a tétlenséggel szemben, a szerzett vagyon becsülete az öröklött vagyon mellett, a munka által szerzett érdem elsőbbsége a születéssel és a származással szemben.⁵³ A városok polgárságában látta azt az erőt, amely képes asszimilálni és magyarosítani a nem magyar ajkú lakosságot, mert a „magyar társadalomnak kevés az asszimiláló ereje”, „főleg csak a polgári elem magyarosodik és magyarosít, különösen a németiség mutat hajlamot a magyarosodásra”.⁵⁴

A gentry történelmi hivatását vizsgálva – amelyet fogalmilag ő is megkülönböztetett az angol gentrytól⁵⁵ – megyei virilisjegyzékek alapján igyekezett meghatározni a réteg vagyoni erejét. Jóllehet Beksics nem tagadta, hogy a gentry egy része nemcsak anyagilag, hanem erkölcsileg is tönkrement, szerinte a többség mégis megőrizte vagyonát:

„[A] gentrynek legalább 60%-a megtartotta vagyonát, vagy más megyében szerzett birtokot, avagy éppen terjeszkedett. [...] [A] 40% hézagot a valóban újaknak nevezhető földbirtokosok töltötték be. [...] E 40%-ban található meg azon új elemek, melyek a magyar társadalom átalakulásának szempontjából kiválólag fontosak. Ez elemek szorítják lépésről lépésre hátrébb a gentryt. A polgárság és az értelmi

⁵² Censor [Beksics] 1884: 62–63. (Minden kiemelés az eredetiben – P. A.); Takács 2007: 75–80.

⁵³ Censor [Beksics] 1884: 71–72.

⁵⁴ Censor [Beksics] 1884: 29–30.

⁵⁵ Censor [Beksics] 1884: 78.

kereset emberei képezik ez elemek legnagyobb kontingensét. Iparosok, kereskedők, vállalkozók, ügyvédek, orvosok, mérnökök stb. meggazdagodva földbirtokot vásárolnak, s az új földesúri generációknak számos sorozatát nyitják meg. [...] *A keresztény elem* e térfoglaló, aquiráló embertömegben túlnyomó. Az említett 40%-ból 30%. A zsidóság 10%.⁵⁶

Ezt az arányt csak a „középföldbirtokra” vonatkoztatta, mert a zsidóság latifundiumot nem, kisbirtokot pedig ritkán vásárol, ezért az összes magyar földbirtoknak csak 5%-át birtokolja. Valószínűleg a százalékarányokra különösen érzékeny antiszemitaakra gondolva hangsúlyozta, hogy a zsidóság csak „körülbelül népességi számának arányában” részesült „az összes magyar földbirtokban”.⁵⁷

Beksics a viriliszjegyzékek további elemzése alapján a zsidóság fő foglalkozásaira is kitért:

„De egyéb foglalkozások terén a zsidóság inkább előtérbe nyomult. A földbérletnél (*közép- és nagybérlet*) szinte többséget képez, a kereskedelemben is többnyire túlnyomó a zsidó elem, jelezve, *mily kevés vállalkozási szellem van nemcsak a gentryben, hanem polgárságunkban is*. [...] Így történik aztán, hogy a vállalkozás, ipar, kereskedelem terén a zsidóság mindig nagyobb tért hódít. Így (és nem a földbirtok címén) emelkedett magasra, a népességi arányánál sokkal magasabbra, a zsidó virilisták száma.”⁵⁸

E gondolatmenetből világos, hogy Beksics a magyar nemzeti burzsoázia természetes alkotóelemeként számolt a zsidósággal. A gentryt már nem, a polgári elemet még nem tartotta olyan erősnek, hogy egyedül elbírná „a magyar nemzet politikai és kulturális missiojának hordozását”, ezért a nemesi és a polgári elemek összeolvadásával képzelte el az „új középosztály” kialakulását, amelyből a zsidóságot sem rekesztette ki.⁵⁹ A gentrynek össze kell olvadnia a földbirtok új elemeivel és a polgársággal: „Ekkép azután a gentry kap egy kis gazdasági szellemet, a polgárság kiemelkedik szűk látóköréből, a fényes parvenü pedig szerényebb és tartalmasabb lesz.”⁶⁰ Ugyanakkor arra is figyelmeztetett, hogy a középosztály kialakulásának folyamata megtorpant:

„*A transfuzió, mely már megkezdődött, megállt*. A retrográd irány állította meg, mely osztályérdekek és viszályok magvát hintette el. A gentrybe bele kezdtek beszélni, hogy mint *ilyennek* kell a modern társadalmi és gazdasági szellemmel szemben állást foglalni. Az iparosokat arra figyelmeztették, hogy csak úgy boldogulhatnak, ha testületekbe zárkóznak. [...] *Mert egyik társadalmi osztály sem, hanem csak a valamennyinek*

⁵⁶ Censor [Beksics] 1884: 119–120.

⁵⁷ Censor [Beksics] 1884: 123.

⁵⁸ Censor [Beksics] 1884: 124.

⁵⁹ Censor [Beksics] 1884: 129.

⁶⁰ Censor [Beksics] 1884: 131.

*elitjéből alakulandó nagy középosztály lesz képes törekvéseink megvalósítására, [...] mely birni fog valamennyi osztály előnyeivel, a hibák nélkül.*⁶¹

A politikai-társadalmi kiáltványnak is beillő értekezésre az elsők között Grünwald Béla (1839–1891) reagált, aki azt kifogásolta, hogy Beksics összekeverte az állam és a társadalom feladatait: „Demokrátiát, polgárságot nem lehet teremteni, mert az magától terem, ahol a hozzá való gazdasági föltételek meg vannak, de mesterségesen lehetetlen megalkotni a föltételek nélkül.”⁶²

Elsősorban a gentry jövőbeli szerepének alábecsülését kérte számon Margitay Dezső (1840–1898) Beksicsen *A gentry marad!* című röpiratában.⁶³ Miként írásának címe is világosan jelzi, a szerző nem értett egyet azzal a hellyel, amelyet Beksics szánt a gentrynek. Margitay a következőképpen ironizált Beksics álláspontján: „Ime, én kimutattam neked, hogy dicső, derék nemzet vagy ugyan, de azért buta vagy és nem vagy életrevaló. El veled! Majd én csinállok helyetted egy új magyar nemzetet – idegenekből.”⁶⁴ Margitay nem hagyott kétséget afelől sem, kiket értett idegeneken:

„Ha jönne egy nagy politikai földindulás, mely a gentryre nem csak rá kiáltana, mint Censor, hogy »pusztulj«, hanem igazán elpusztítaná azt; akkor – a pénz-arisztokrácia vezérszerepre jutása által – kiknek a kezébe menne át Magyarország sorsának intézése? Zsidók kezébe. Mert a pénz náluk van s nincsen magyar osztály, mely a pénz terén nekik kétesse tehetné a diadalt. Már pedig, hogy zsidóktól függjön Magyarország jövője, azt Censor sem akarhatja; ha egyéb okból nem, hát legalább azért, mert kár volna, ha annak az ízről-ízre magyar gentrynek a kezéből, mely ezer éven át nemzetalkotó elemnek bizonyította magát, egy fajnak a kezébe menne át az uralom, mely mellett háromszáz év történelme tanuskodik, hogy nincs meg benne egyetlen kelléke sem a nemzetalkotás tehetségének. Nem akarnám, hogy félre értessem! Zsidó alatt én nem vallásfelekezetet értek, de nem is egy elemet, mely talán a magyar nemzet egészének egy kiegészítő része.”⁶⁵

A nemzetalkotó, ízig-vérig magyar gentryvel szemben Margitay „Az új földesúr arczképe” című fejezetben a zsidóság „vallási exkluzivitásából folyó faji jellegét” hangsúlyozza, s főbb tulajdonságai között említi, hogy nem olvad be a népek közé, irtózik velük összeházasodni.

„További jellemvonásai e népnek, hogy nem bátor, pénzvágyó, hazafiságot nem ismerő, hatalomvágyó, minden befolyást és hatalmat a kezébe igyekszik keríteni, mint tette ezt a polgárosítás 17 éve alatt nálunk, a hol számarányát sokkal tulszárnyaló mértékben

⁶¹ Censor [Beksics] 1884: 130.

⁶² Grünwald 1885: 162–163.

⁶³ Revisor [Margitay] 1885.

⁶⁴ Revisor [Margitay] 1885: 6–7.

⁶⁵ Revisor [Margitay] 1885: 20.

kezebe kerítette kereskedelmünket, iparunkat, az ügyvédi, az orvosi teendőket, a zsurnalisztikát, a földbirtok egy részét; (nem a Censor által kimutatott arányban!) a hivalt, a pénzt s ezzel a befolyást, kiszorítva minden térről a nem-zsidót.”⁶⁶

Jóllehet a „nemzetalkotó osztályok” közül a legfontosabb, „a közép-földbirtokosokból (a gentry tagjaiból), kereskedők, iparosok, ügyvédek, orvosok, hivatalnokok, tőkepénzesek, zsurnalisztákból álló szorgalmas, becsületes és hazafias középosztály” tagjai közé nem sorolta be a zsidókat,⁶⁷ Margitay mégis elismerte a zsidó burzsoázia és polgárság létezését. A zsidóság elutasításának valódi indokát, miszerint idegen és nincs magyar nemzeti identitása, faji és erkölcsi kritériumok mögé rejtette. Innen szemlélve már magától értetődő, hogy a gentry fennmaradásának és vezető szerepének legfőbb indoka szerinte e réteg magyar nemzeti identitása, amelynek az előnevek és az ősi címerek leporolásában megmutatkozó refeudalizációs eszköztára egyben a burzsoává válás sikertelenségének bátran vállalt kompenzációja.⁶⁸

A GENTRY VÁLSÁGÁTÓL A „ZSIDÓKÉRDÉSIG”

Margitay érvelésében nem nehéz felfedezni azt a szellemi muníciót, amelyet az ekkorra szervezett politikai formát is öltő és a tisztaeszlári vérvádat követő tőponton éppen túljutó antiszemita mozgalom és ideológia szolgáltatott.⁶⁹ A magyar antiszemitizmus megjelenése elválaszthatatlan a nemesi liberalizmus programjának sikertelenségétől, vagyis attól, hogy a földbirtokos nemesség a váarakozások ellenére nem vált nemzeti tőkésosztállyá. Amíg a liberális nemesi hagyományból táplálkozó középosztály-koncepciók, bizonyára a korabeli liberális tabukat is tiszteletben tartva, a jelenség összetett gazdasági, társadalmi és mentális okaira igyekeztek rámutatni, az antiszemita „zsidókérdés” redukálták a problémát. Jóllehet az Istóczy Győző (1842–1915) és társai által kreált mozgalom politikai aspirációi széles skálán mozogtak, törekvéseik közös nevezője a zsidóság társadalmi, gazdasági mozgásterének minimalizálása, s annak legfőbb záloga, az 1867-ben elnyert egyéni jogi emancipáció visszavonása volt. E revíziós program a „zsidó túlsúly” és „térfoglalás” fogalmaival operálva, a keresztény társadalom rovására véghezvitt előretörésként értékelte a zsidók növekvő jelenlétét a polgári, az üzleti és az értelmiségi pályákon, s antimodern ideológia keretében, a kapitalizmus előtti termelési formák visszaállítását, a rendies-kiváltságolt foglalkozási csoportok dominanciájának fenntartását és etnikailag, kulturálisan homogén, keresztény nemzeti közösség kialakítását célozta.⁷⁰ A „térfoglalás” tényét

⁶⁶ Revisor [Margitay] 1885: 22–23.

⁶⁷ Revisor [Margitay] 1885: 25.

⁶⁸ Revisor [Margitay] 1885: 28–37.

⁶⁹ Kubinszky 1976; Kövér 2011; Paksy 2018.

⁷⁰ Istóczy 1904.

alátámasztandó az antiszemita politikusok előszeretettel alkalmazott módszerének számított annak mérlegelése, milyen arányban dolgoznak izraeliták az egyes foglalkozási ágakban. Ha a zsidó népesség egyes pályákon megítélésük szerint a zsidó lakosság országos arányát meghaladó mértékben volt jelen, a nem zsidó lakosság kárára megvalósult, érdemtelen előrehaladásként értelmezték. Érvelésükben jól kitapinthatók az antiszemita fogalomalkotásra jellemző gondolkodásbeli hibák.⁷¹ Egyfelől az úgynevezett ellentábla lefektetésének elmulasztása mutatkozik meg abban, hogy az antiszemiták következetesen csak a zsidókról szóltak, és legfeljebb elnagyolt összehasonlítást tettek a zsidóság és más etnikumok, vallásfelekezetek társadalm szerkezete között, és utóbbiak esetében nem is kifogásolták az össznépelességen belüli arányukat meghaladó jelenlétüket bizonyos foglalkozásokban. A zsidó népesség foglalkozási szerkezetének történeti sajátosságait is figyelmen kívül hagyták, s tevékenységét elsősorban a jövedelmező pénzügyi, kereskedelmi és ipari szférában találták túlzottnak, de eltekintettek azoktól a kisipari, kiskereskedelmi foglalkozásoktól, amelyek a zsidók túlnyomó többségének csak szerény megélhetést biztosítottak. Érvelésükben másfelől tetten érhető a hibás és hiányos indukció, tehát annak feltételezése, hogy egy csoport néhány tagjának jellemzői alapján az egész csoport sajátosságaira következtethetünk. Az antiszemita ítéletek hamis általánosításon alapultak, nem tettek különbséget a zsidóság különböző társadalmi rétegei, vallási és kulturális irányzatai között, ezért sztereotipizáló értékeléseik a zsidóság egészét bélyegezték kizsákmányolóknak, kapitalistáknak, nemzetidegennek és kozmopolitáknak.

A „zsidókérdés” szervesen kapcsolódott a gentrytematikához, hiszen az antiszemita magyarázat szerint elsősorban a „zsidó bérlő” és a „zsidó tőke” okozta a birtokos nemesség pusztulását.⁷² Ezt az álláspontot képviselte Simonyi Iván az Országos Antiszemita Párt 1884-ben megválasztott képviselője, a *Westungarischer Grenzboten* szerkesztője. Simonyi, aki 1880-ban megjelent, fentebb idézett művében visszafogottan írt a zsidóságról, 1881-ben még függetlenségi képviselőként elmondott, majd általa *Mi az oka annak, hogy a földbirtokos tönkre jut?* címmel kiadott országgyűlési beszédében elsősorban a nemesség és a földművelő réteg eladósodását ecsetelte.⁷³ A földbirtok védelmére az amerikai Homestead Act mintájára birtokminimumot javasolt, törvényt a birtok „elrablása” ellen, valamint olyan intézkedéseket, amelyek megóvják a földbirtokot a családok számára. Az uzsora ellen is szigorú törvényt követelt, illetve a „magasabb intelligencia és az iparosok és kereskedelmet űzők számára” a váltóképeség korlátozását. Simonyi osztrák kollégájára, Karl von Vogelsangra (1818–1890) is hivatkozott,⁷⁴ aki a föld tehermentesítését nemzeti kölcsön kibocsátásával képzelte el. A beszéd 1882-es újrakiadása előszavában Simonyi a „mozgó tőke uralmát” és a gazdasági

⁷¹ Hermann 1990: 59–72.

⁷² A történetírás máig adós a kérdés gazdaság- és társadalomtörténetének feltárásával. Puskás 1992; Kövér 2011: 189–199, 269–285.

⁷³ Simonyi 1882a: 9–10.

⁷⁴ Pulzer 1988: 125–128.

liberalizmust kárhoztatta, s már nem hagyott kétséget a felelősök felől: „Ezen versenyben az lett győztes, a ki minél kevesebb korlátoknak volt hajlandó magát alávetni” [...] „A zsidóság ügyesebb és előrelátóbb mint mi”.⁷⁵

Simonyi 1883-ban az antiszemita által az emancipáció eltörlését indítványozó tapolcai kérvényt indokló beszédében ecsetelte, hogyan rabolják el a zsidók a földet, a nemzeti vagyon nagy részét, milyen mély erkölcsi, politikai és társadalmi befolyást gyakorolnak, s hogy a napi sajtó 98%-a, az irodalom és a tudományos élet nagy része a kezükbe került.⁷⁶ A napirenden lévő zsidó–keresztény házassági javaslatot ezért vetette el, mert úgy vélte, a polgári házasság sem változtat azon, hogy a zsidók nem akarnak asszimilálódni, ellenben újabb eszközt biztosít befolyásuk erősítésére. Ennek némileg ellentmondva mutatott rá a zsidók és a keresztények közötti kölcsönhatásokra:

„Igenis meg szokott történni, hogy az egyik népfaj a másiktól bizonyos tulajdonságokat örököl; de [...] e tekintetben a népek olyanok, mint a gyermekek, nem a jó, hanem a rossz tulajdonságokat szokták eltanulni. [...] [A] magyar ember nem a zsidóság jó tulajdonait fogja elsajátítani, tehát nem a zsidónak szorgalmát, kitartását, józanságát, takarékos életmódját, ügyességét, leleményességét, családjá iránt való nagy pietását, hanem el fogjuk sajátítani [...] a börzejátékot, a vágyat hamar gazdagodni, bizonyos üzleti fogásokat, [...] [v]iszont a zsidók nem fogják tanulni tőlünk a magyar becsületességet, tisztességes életmódot, politikai erőt, – hanem el fogják sajátítani az urhatnámságot, fényüzési hajlamot.”⁷⁷

Simonyi az 1884. évi válaszfelirati vita alkalmával még tovább lépett,⁷⁸ amikor szembeállította a liberalizmus által atomizált társadalmat és a monolit tömbként elképzelt zsidóságot:

„A zsidóság mint egy tömör phalanx áll az egyes elemeire feloszlott társadalommal szemben. [...] A mozgó tőke birtokosai, ügyes üzérek, uraivá lettek a nagy országos és kisebb bankoknak és hitelintézeteknek. Kezükben tartják e szerint a mai korban oly fontos pénzforgalmat és hitelügyet. Kezükbe tudták keríteni a gőzzel hajtott nagy közlekedési vállalatokat. Kezükbe kerítették csaknem az összes sajtót. Külföldi bankár konzorciumok, mint az államoknak hitelezői [...] befolyást gyakorolnak a mindig pénzhíányban szenvedő modern alkotmányos kormányokra. [...] Agrár törvényünk, iparrendünk nem lévén [...] a szegényebb zsidó honpolgároknak bő alkalom nyílt, mint hitelező, alku, kereskedő, mint korcsmák bérlője stb. az iparos és polgári, a középirtokos, valamint a földművelő népnek nagy részét deposszedálni.”⁷⁹

⁷⁵ Simonyi 1882b: 5, 7.

⁷⁶ Simonyi 1884a.

⁷⁷ Simonyi 1884a: 32.

⁷⁸ Simonyi 1884b; Kubinszky 1976: 212–218.

⁷⁹ Simonyi 1884b: 21.

Simonyi víziója szerint a zsidóság a törvényalkotásra is befolyást gyakorol, és megakadályozza a helyes agrártörvény és a korszerű iparrend kialakítását, sőt a büntetőtörvénykönyv is elnéző azon bűntényekkel szemben, amelyeket leginkább zsidók követnek el. Simonyi a megfelelő törvényektől várta a védelmet, ezért arra kérte a végrehajtó hatalmat, hogy a jogegyenlőséget a keresztény polgárok javára is alkalmazza, és ne akadályozza az olyan egyletek alakulását, amelyek a „zsidóhatalom” ellensúlyozását célozzák.

A PROGRESSZÍV ZSIDÓ ÉRTELMISÉG VÁLASZA

A keresztény társadalom védelmében fellépő antiszemita elméleti és politikai szereplése az 1880-as években nem bizonyult hosszú életűnek. A tiszaezlári vérvád által keltett hisztériát is csak ideig-óráig tudták kihasználni. Az 1883. októberben megalakult Országos Antiszemita Párt az évtized közepén bomlásnak indult, jelezve, hogy a zsidóellenesség önmagában kevésnek bizonyult egy új politikai irányzat meggyökerezéséhez. Ezenkívül a közjogi kérdés által uralt pártviszonyok sem kedveztek egy világnézeti alapokra építő párt megszilárdulásának.⁸⁰ A liberális többségű képviselőházban Istóczy és társai felszólalásait hol derű, hol felháborodás kísérte. A liberális elit nem fogadta be az antiszemita narratívát, ugyanakkor nem is cáfolta tételesen. A cáfolat a neológ orgánumban, az *Egyenlőség* és a *Magyar-Zsidó Szemle* hasábjain megszólaló progresszív zsidó értelmiség felől érkezett.⁸¹ Mindenekelőtt az *Egyenlőség* lépett fel az önvédelem céljával, munkatársai a hazai publicisztikában először szálltak szembe nyilvánosan és módszeresen az antiszemita érvekkel. A „térfoglalás” víziójához az elemzők fordított nézőpontból közelítettek, azt vizsgálva, mely területeken nem valósult meg az emancipáció, s hol maradt el a zsidóság szereplése a hazai társadalomban elfoglalt arányától.⁸² Az *Egyenlőség* európai összehasonlítást adott arról, milyen mértékben teljesültek az emancipációhoz fűzött remények,⁸³ s a magyar viszonyok elmaradottságát a nyugatabbra fekvő államokkal szemben legfőképpen a zsidók vallási egyenjogúsításának elmaradásában, ezzel összefüggésben a vegyes házasság tilalmában látta, amit a „társadalmi egybeolvadás” legfőbb akadályának tekintett.⁸⁴ Az egyenlőtlenséget – vélte a cikksorozat szerzője – elsősorban a vallási-felekezeti értékrendnek a többségi társadalomban való fennmaradása okozta: „A láncolat egyszerű: a hol nincs felekezet nélküli humanizmus, ott nincs őszinte szabadelvűség, s a hol nincs őszinte szabadelvűség, ott lehet zsidóemancipáció

⁸⁰ Kubinszky 1976: 179–229.

⁸¹ Szabolcsi 1993; Prebuk 2010.

⁸² A zsidóság „hatalmi túlsúlyának” vizsgálatára vállalkozott Neumann Sándor, aki az antiszemita számolgatásainak tükröképpé nyújtva adatokkal cáfolta azt, hogy a zsidók az állami pozíciókban magukhoz ragadták volna a vezető szerepet. Neumann 1883.

⁸³ A 28 írásból álló cikksorozat a hazai viszonyokkal az emancipáció megvalósulásának európai gyakorlatát állította szembe.[n. n.] 1883a.

⁸⁴ [n. n.] 1883b: 7.

a papiroson, de a valóságban soha.”⁸⁵ A szerző önkritikusan saját nemzedékét is bírálta a befogadás iránt táplált túlzott várakozásokért, „botor zsidó idealistáknak” nevezve generációját:

„Vallásfelekezetek és fajok különállásának merev falai! Nem ringattuk-e magunkat szeretett hazánkban sokáig azon hitben, hogy e falak mindinkább dűledeznek már s hogy holnap meg fogjuk ülhetni mindnyájan itt – keresztények és zsidók, magyarok, németek, szlávok s románok, kik Magyarország népességét képezzük – e régi falak összeomlásának nagy, dicső napját.”⁸⁶

A lap éppen ezért komoly erőfeszítéseket tett a zsidók felekezeti jogainak bővítéséért,⁸⁷ 1892-ben munkatársai, a társadalmi befogadást elősegítendő, politikai mozgalmat indítottak az izraelita felekezet recepciójáért, és aktív részt vállaltak az izraelita felekezet millenniumi ünneplésének szervezésében. Írásaikban nagy hangsúlyt fektettek a zsidóság magyarosodásának és a nemzetgazdaság fejlesztéséhez való hozzájárulásának bemutatására.⁸⁸

Az 1890-es évekre az *Egyenlőség* a neológ irányzat programadó lapjává vált. Tevékenységét meglehetősen homogén ideológia jellemezte, amely legfőképpen az emancipáció védelmezésében, a vallási és a nemzeti identitás összeegyeztetésére irányuló törekvésben, a magyarosodás ösztönzésében, illetve a modernizált vallási hagyomány, a felekezeti kötődés fenntartásának hangsúlyozásában nyilvánult meg. Mindez határozott világnézet jegyében – a hazai szabadelvűség, a liberális értékek érvényesülése, a vallásszabadság és az egyenlő esélyek megvalósulásának reményében – történt. Szabolcsi Miksa (1857–1915) és munkatársai pozitívan rezonáltak a hazai liberális programra, amit azonban saját elképzeléseikhez és a fennálló társadalmi feltételekhez igazítottak. A teljes társadalmi és kulturális beolvadást ösztönző elvárásoknak való megfelelés helyett a modernizált vallási-kulturális hagyomány megőrzését is célzó *integrációs programot* alkottak.⁸⁹ Mindez világosan megmutatkozott a lap működésében érvényesülő kettősségben: miközben a lap messzemenően igyekezett megfelelni a korszak deklarált elvárásának, miszerint a zsidók csak felekezeti értelemben legyenek jelen a magyar társadalomban, maga sem kívánta megoldani a zsidóság történetében szervesen

⁸⁵ [n. n.] 1883c: 9.

⁸⁶ [n. n.] 1883c: 8.

⁸⁷ Prepuk 2012.

⁸⁸ Erre kitérő alkalmat kínált 1896-ban a millenniumi országos kiállításon szereplő zsidó vállalkozások és a magyar gazdaság fejlesztéséért kitüntetésben részesülők népes táboraának számbavétele. Seress 1896a, 1896b; Prepuk 2000: 102–107. A kiállítással egy időben jelent meg a *Magyar zsidók a millenniumon* című művelődéstörténeti tanulmánykötet: Zichy–Deresty (szerk.) 1896. A kötet fontosabb írásai: S. M.: „Zsidóvallású magyarok”; Acsády Ignác: „A magyar zsidók kétszáz évvel ezelőtt”; Gelléri Miksa: „Zsidók a magyar közgazdasági életben”; „Zsidó-magyar tudósok”; Silberstein Ötvös Adolf: „A zsidó nép és plasztika”; „Zsidó-magyarok a törvényhozásban”; Szabolcsi Miksa: „A pesti izraelita nagyhitközségről”; „Arcképcsarnok”.

⁸⁹ Gerő 1993; Prepuk 2013b.

összekapcsolódó elemek, a népi jegyek és a vallás kettéválasztását.⁹⁰ Ehelyett inkább új módon konstruálta a modern zsidóságot: egyfelől egyenlő jogokkal rendelkező polgári individuumok összességként láttatta, másfelől modern közöségként, amelynek kulturális köteleihez a modernizált vallási hagyomány is hozzátartozik, s amely közösségként fontos és hasznos szerepet tölthet be a magyar társadalomban. Az *Egyenlőség*, a zsidók körében érvényesülő domináns társadalmi folyamatokkal összhangban, a *polgári középosztályban* jelölte ki a magyarosodó, akkulturalódó zsidóság helyét, oly módon, hogy az egész közösséget a polgári társadalom központi csoportjává, a középosztály részévé szerette volna tenni. Azaz a magyar társadalomban betöltendő szerepét is részben közösségi feladatként határozta meg. A lap által megfogalmazott modern csoportöntudat szerves részét alkotta a zsidó népességen belüli vallási kötelek megerősítése, a vallás erkölcsi-társadalmi szerepének hangsúlyozása és újabb tartalommal való megtöltése, illetve a tradicionális életmód és kultúra azon megnyilvánulásainak erőteljes bírálata, amelyek nem illeszkedtek az általa elképzelt és kívánatosnak tartott, művelt, modern középosztály képletébe.⁹¹

Jóllehet az *Egyenlőség* egy viszonylag kis létszámú, fővárosi értelmiségi csoport véleményét szólaltatta meg, programja mégis reprezentatívnak tekinthető, hiszen abból a kulturális tapasztalatból táplálkozott, amelyet a magyarosodó városi, főként fővárosi zsidóság mindennapi élete közvetített. Ez a program két irányban is határozottan és új módon tematizálta a zsidóság lehetséges jövőjét és helyét a hazai társadalomban. Az újság egyfelől reális alternatívát kínált azon középosztály-koncepciókkal szemben, amelyek a birtokos nemesség, a gentry modern polgári középosztállyá válásában reménykedtek. Másfelől a fragmentálódó zsidó identitásokkal szemben is alternatívául szolgált azáltal, hogy a zsidóság egészét potenciálisan magába foglaló, a modern kori vallási-kulturális megosztottságon átívelő, szekuláris identitáskonceptiót fogalmazott meg.

A ZSIDÓSÁG A SZÁZADELŐ KÖZÉPOSZTÁLY-ELMÉLETEIBEN

Felmerül a kérdés, vajon változott-e érdemlegesen a zsidók középosztályi szerepének megítélése a századfordulón és a századelőn? A válasz alapvetően két tényezőtől függött: egyfelől attól, milyen mértékben teljesültek a gentry megújulásához és integráló erejéhez fűzött remények, másfelől attól, miként értékelték a századelő elemzői a zsidóság modernizációs teljesítményét, magyarosodását

⁹⁰ Mindez a neológ önmeghatározás fogalmi képlekenységében is megmutatkozott a századfordulón. Konrád 2016.

⁹¹ A lap erőteljesen bírálta az ortodox és haszid zsidóság nyelvhasználatát, kulturális szokásait, intézményeit mint az akkulturalódó csoportoknak a többségi társadalomba való befogadását akadályozó tényezőket. Jakobi 1885; Enyedi 1892; Szabolcsi 1897. Kevésbé volt azonban kritikus a századfordulótól a neológ zsidóság körében érzékelhető „elvallástalanodás” hatásával szemben. Konrád 2005.

és akkulturálódását. Míg az 1880-as évek koncepcióinak megfogalmazói bíztak abban, hogy a gentry képes magát megmenteni, alkalmazkodni a szabadverseny feltételeihez, és összeolvadni a középosztály polgári elemeivel, az 1890-es évek végére világossá vált, hogy a birtokos nemesség rászorul az állami és intézményi védelemre. Mindez az elemzések szempontjait is megváltoztatta. Párhuzamosan azzal, ahogy a középosztály-koncepciók a gentry megmentésére koncentráltak,⁹² illetve ahogy a társadalom legjobb elemeinek összeolvadásával elképzelt, gyűjtőmedencének tekintett középosztály programja illúzióknak bizonyult,⁹³ és helyét a századfordulón átvette a történelmi középosztály kialakításának és megerősítésének elképzelése,⁹⁴ a zsidók egyre inkább kikerültek a középosztály kívánatosnak tekintett alkotóelemei közül, s társadalmi szerepük mindinkább bíráló tárgyává vált. A különböző társadalmi csoportoknak változatlanul a nemesség vezetésével elképzelt egybeolvadásában bízó elemzők – jóllehet elismerték a zsidó középrétegek gazdasági, kulturális teljesítményét – továbbra is idegenségüket kifogásolták, és a magyarosodó réteg túl kicsiny mivoltát hangsúlyozták.

Az utóbbi megközelítésre példa a konzervatív szociológus, Geőcze Sarolta (1862–1928) elemzése. Az agráriusok politikai érdekszövetsége, a Magyar Gazdaszövetség folyóiratában megjelentetett tanulmány a középosztály „különemű” alkotóelemei között említette a „történelmi középosztály”, a „polgárság”, „a nép fia” és az „aristocracia” mellett a zsidóságot mint „rohamosan szaporodó elem”-et.⁹⁵ A szerző az asszimilációt elsősorban erkölcsi és kulturális színvonal kérdésének tekintette, ezért a nyugat-európai csekély számú zsidóság felszívódásának okát a keresztény erkölcshez és kultúrához való idomulásban látta. A hazai zsidóságban azonban háromféle irányultságot különböztetett meg:

„[V]an a nálunk élő zsidóságnak egy erkölcsi és kulturális fejlődésre képes s a nemzeti érzés iránt fogékony, becses része, mely a maga faji tulajdonságaival, a nemzeti életnek hasznos tényezője, melynek felszívódása a középosztályra nyereség; de van egy oly, és sajnos, jelentékeny része is, mely erkölcsileg, olykor kulturailag is igen alacsony fokon áll s mely a nemzeti érzés iránt teljesen idegen; végre van egy töredék, mely a kulturának magas fokára emelkedett, de érzésében cosmopolita s a vallási és erkölcsi alapot teljesen kilökte lába alól. A zsidóság megítélését ez a körülmény nehezíti meg. Általános ítéletet mondani felőle ezért nem is lehet, csupán a multat illetőleg.”⁹⁶

Bár Geőcze az általa történelmi középosztálynak nevezett gentryvel szemben is éles kritikát fogalmazott meg, s csak azon részének megmentésére törekedett, amely

⁹² Geőcze 1904; Concha 1910.

⁹³ Jóllehet a középosztály egységes osztállyá szervezése továbbra is célként fogalmazódott meg. Éhen 1905; Schneider 1911; Móricz 1913.

⁹⁴ Geőcze 1904; Schneider 1911. A történelmi középosztály morfológiájáról Hanák: 1962.

⁹⁵ Geőcze 1904.

⁹⁶ Geőcze 1904: 925.

„félig saját hibáján kívül került az anyagi tönk lejtőjére”,⁹⁷ mégis egyedül ezt a réteget tartotta alkalmasnak a nemzet vezetésére és a társadalom szervezésére:

„A történelmi középosztály van hivatva arra is, hogy a társadalomnak saját erejéből, tudása, deréksége révén fölemelkedő elemeit, bármely rétegből, bármely nemzetiiség, vallás kebeléből jöjjenek azok, szeretettel fogadván a maga körébe, annak megadja a magyar nemzeti társadalom évszázadok nemes hagyományai által kifejlesztette nemes zománcát.”⁹⁸

Concha Győző (1846–1933), a budapesti egyetem jogi karának politikatanára 1910-ben megjelent tanulmányában azonban azt ecsetelte, miért nem tud a régi nemességet, a földbirtokosságot és a nem földbirtokból élő szellemi foglalkozásúakat magába foglaló gentry a polgársághoz közeledni:

„[A] polgári elemből való nagyobb erősödésnek [...] útját állja az, hogy annak épen az a része, mely vagyónánál, műveltségénél fogva erre legalkalmasabb volna: a gazdag zsidóság faji különbsége, vallása, modora, életfelfogása, társadalmi állásának, érdemeinek újkeletű volta miatt záratik ki a gentryből, melynek keretét, alapját az Aristoteles-kívánta régi vagyon, a régi jelesség alkotja.”⁹⁹

„Új társadalmunkban sem emelkedett az ipari, kereskedelmi és pénzvagyon s vele a polgári középosztály kultúrája eléggé, hogy annak színe a gentry mozgalomhoz rokonszenvvel csatlakozzék, illetőleg, amennyiben mindkettő mégis emelkedett, felekezeti ellentét gátolta a csatlakozást. Iparunk, kereskedelmünk, pénzünk a zsidóság kezében összpontosult, de szellemi kultúránkban is jelentékeny tényezővé vált a zsidóság, anélkül, hogy a vallási ellentét, a gazdasági érdekközösség, az észjárás, az ízlés, az erkölcsi értékelés egyenlősége által kiegyenlítettett volna. És ez az ellentét a zsidósággal a földbirtok körében sem egyenlítődt ki.”¹⁰⁰

A gentry megmentése érdekében érvelő Concha mégis a közeledésben látta a jövő komoly lehetőségét:

„Lesz-e köztük kiegyenlítés? Nemzetünkre époly fontos, mint a szász és a normann elem egybeolvadása az angolba. Mik a kiegyenlítés eszközei? Az idő, mely néhány nemzedéken át a magyar és keresztyén eszmének egyre nagyobb terjedését fogja magával hozni s a zsidóságot hozzánk áthasonlítani. Ha erre nem számíthatunk, ha a zsidóság színe java a nemzetközi s keresztyénellenes iránynak állandóan oda adja magát s így akar vezetni, [...] ez esetben nem lehetvén egy nemzetnek két vezető

⁹⁷ Geőcze 1904: 921.

⁹⁸ Geőcze 1904: 934.

⁹⁹ Concha 1935: 325–326.

¹⁰⁰ Concha 1935: 283.

osztálya, a legvésezebb visszavonásnak és harcnak nézünk eléje, mely a magyar szellem, a keresztyén szellem uralmáért fog folyni.”¹⁰¹

Nem kerülheti el a figyelmünket, hogy végső soron mindketten a kereszténységhez való közeledést tekintették járható útnak a zsidóság számára, s ugyanakkor Geöcze megengedőbb a „nemzeti érzés iránt fogékony” réteggel szemben, amelyet „a maga faji tulajdonságaival” is hasznos tényezőnek tekintett. Ezen apró engedmény azonban csak egy szűk rétegre vonatkozott.

Arra keresve magyarázatot, miért nem sikerült a zsidóság polgárosodó, magyarosodó rétegeinek és az őket képviselő progresszív zsidó sajtónak lényegesen változtatni a zsidóság idegennek minősítésén, a hatóokok sokaságát, a századforduló eszmei, politikai, társadalmi válságának tényezőit kellene figyelembe venni. Ahogy a zsidóságon belül még a századfordulón is több mint felére becsülhető hagyományhű ortodoxia fennmaradása sem javított a modernizálódó rétegek megítélésén.¹⁰² A hatóokok között ugyanakkor kétségtelenül nagy szerep jutott annak, hogy a nemesi liberalizmus nem engedett alappilléreiből, a századfordulón is a jogadományozás és a társadalmi szerepkörök leosztásának bűvkörében élt, ezért értetlenül állt az emancipáció után meginduló társadalmi folyamatok előtt.¹⁰³ Jóllehet a liberális politikai elit mérvadó csoportjai elismerték a zsidók gazdasági és kulturális teljesítményét, illetve magyarosodását,¹⁰⁴ amelyet más nem magyar etnikumokkal való összevetésben is hangsúlyoztak, mégsem született meg a zsidók polgári középosztályi szerepével meghatározó módon számoló, illetve azt pozitívan értékelő narratíva. Minderre vélhetően nemcsak azért nem került sor, mert a polgárosodás és a kapitalizálódás során egy korábban marginálisnak tekintett vallási-etnikai csoport került számottevő mértékben a nagy- és középpolgárság formálódását meghatározó foglalkozásokba, de azért sem, mert a társadalmi folyamatok nem feleltek meg a zsidókkal és más etnikumokkal szemben megfogalmazott homogenizáló-asszimilációs elvárásoknak.¹⁰⁵ Az integrálódó zsidó csoportok megindultak ugyan az akkulturalódás útján, megtanulták a nyelvet, átvették a domináns kulturális értékeket, mindez azonban nem tüntette el, hanem – bár a korábbi korszakokhoz képest más formában – újratemtette és megerősítette a szociális-kulturális és az ebből fakadó etnikai különbözőségeiket.

¹⁰¹ Concha 1935: 326.

¹⁰² Zeke 1990.

¹⁰³ A 19. századi liberális hagyomány átalakulásáról: Lukacs 1991: 139–146; Szabó M. 1993: 175–181; Takács 2007: 75–85, 100–102. A zsidóság demográfiai jellemzőiről és foglalkozási összetételének alakulásáról: Don–Magos 1985; Kovács 1992: 8–49; Katus 1992.

¹⁰⁴ Ezek az értékelések gyakran visszatérnek a dualizmus első évtizedeinek parlamenti vitáiban. Prepuk 2012. Az izraelita vallás bevetté tételét célzó törvényjavaslat indoklása például 1893-ban így fogalmazott: „Huszonöt éve annak, hogy az izraeliták a polgári és politikai jogot tekintetében a keresztyékekkel egyenjogositattak, s ez idő óta a közélet minden vonalán nem egy bizonyítékát szolgáltatták annak, hogy erős nemzeti érzéstől áthatva részt akarnak venni a magyar nemzeti állam teljes kiépítésében. Nagy ideje, hogy az ország ezen hétszázézet meghaladó polgárainak vallása is a törvény sánczai közé befogadtassék.” KI 1892–1897: 291.

¹⁰⁵ Gellner 2009.

A polgárosodás korában a zsidók más módon kezdtek különbözni, mint a korábbi évszázadokban. Az emancipációval meginduló változások a többségi társadalom által negatív módon meghatározott, kirekesztettségen alapuló homogen csoportidentitás feltételeit is megszüntették. A legszembeűnőbb változás abban mutatkozott meg, hogy a vallásnak a modern társadalmakban bekövetkezett háttérbe szorulásával összhangban a vallási közösség a zsidóság számára is megszűnt elsődleges vonatkozási pontként funkcionálni. A zsidók mint egyének nyertek és gyakoroltak egyenlő jogokat, s ebben a minőségben több csoportnak is tagjai lettek. Az emancipációval elnyert szabad foglalkozásválasztás hatására kibővült a gyakorolható szakmák köre, s ennek révén szakmai csoportoknak lettek tagjai. A politikai orientáció, a pártokhoz és az ideológiákhoz való kötődés másfajta csoporthoz tartozást generálhatott. E kötődések a felekezeti közösségen kívül is erőteljes személyes és szakmai kapcsolatrendszert alakítottak ki, amely a tradicionális vallási közösségek kereteit akár szét is feszítette. Jóllehet nehéz lenne meghatározni, vajon az egyéni identitást alakító tényezők közül melyeknek volt erőteljesebb csoportképző szerepük, kétségtelen, hogy a nagymértékű társadalmi és kulturális differenciálódás hatására a csoportképződés keretei is megváltoztak, és újszerű csoportidentitások is létrejöttek.¹⁰⁶

A hazai nyilvánosságban artikulált csoportidentitások a 19. század második felében öltöttek határozottabb formát. Mivel a zsidóság túlnyomó többsége a 19. században sem veszítette el felekezeti kötődését, a lejátszódó társadalmi differenciálódás leglátványosabban a vallási önmeghatározás változásában nyilvánult meg. Ez tükröződött a vallási irányzatok különválásában, a vallási modernizáció képviselő reformáramlatok és a tradíciók változatlan fenntartására törekvő konzervatív-ortodox irányzatok kialakulásában, amelyeket tovább differenciált a földrajzi-regionális elhelyezkedés (nyugati, keleti ortodoxia), vagy a településhálózat által is meghatározott társadalmi-kulturális háttér (város–falu).¹⁰⁷ A vallási irányzatok szétválása, a hagyomány modernizálására vagy megőrzésére irányuló törekvések mögött jól látható társadalmi-foglalkozásbeli különbségek rajzolódtak ki: a vallási újítók főként a zsidóság gazdagodó, a társadalmi ranglétrán felfelé törekvő csoportjaiból kerültek ki, ezzel szemben a modern időbeosztás által kevésbé érintett rétegek, a kisipar vagy a kiskereskedelem területén dolgozók könnyebben megőrizhették a hagyományokat. A foglalkozásbeli differenciálódás korábban nem jellemző társadalmi távolságokat alakított ki, e távolságok identitás- és csoportképző szerepére példaként szolgál többek között a zsidó nagyvállalkozó réteg dzsentrifikációja.¹⁰⁸ Az is hasonlóan látványos csoportképző hatást gyakorolt, miként értékelték a zsidóság egyes csoportjai a zsidók 19. századi lehetőségeit: reális alternatívának tekintették-e az integrációt a befogadó társadalmakba, vagy egyéni és közösségi tapasztalataik a diaszpóra elhagyására és a világi zsidó nacionalizmus,

¹⁰⁶ Pataki 1982; Erős 1998.

¹⁰⁷ Karady 1992; Katz 1999; Pietsch 1999.

¹⁰⁸ McCagg 1972; Lengyel 1989.

a cionizmus támogatására ösztönözték őket.¹⁰⁹ Összességében tehát leszögezhető, hogy a zsidóság körében lejátszódó vallási-társadalmi-kulturális differenciálódás és fragmentálódás egyik közös nevezője az volt, hogy nem kis mértékben a felekezeti közösségen túlmutató kapcsolatok függvényében valósult meg, s ez az egyének és a közösségek számára újfajta orientációt teremtett.

A progresszív-neológ zsidó értelmiség az integrálódó zsidó csoportok számára próbált útmutatást adni, az ő érdekeiket képviselte. Eközben lankadatlanul küzdött azért, hogy elfogadtassa a zsidóságnak mint magyar polgári középosztálynak a létezését, vagyis hogy a zsidóknak nem kell eltűnniük és beolvadniuk, hanem modernizált vallási hagyományaikkal és kulturális sajátosságaikkal együtt az ország katolikus és protestáns népességéhez hasonlóan értékes alkotóelemei lehetnek a magyar társadalomnak. A korabeli politikai-társadalmi diskurzus azonban ezt nem fogadta be. Az elutasítás világosan megmutatkozott a századforduló politikai, társadalmi konfliktusai által generált „zsidókérdésben”, ami kifejezte a zsidóság integrációjának nem várt eredményeihez fűződő negatív érzelmeket. Akik mindezt megfogalmazták, azok ugyanakkor nem a polgári szerepkört, hanem a zsidó polgárság vallási-kulturális különbözőségét kifogásolták, és magyarságát kérdőjelezték meg: a zsidók elégtelen magyarosodását a modor- és viselkedésbeli sajátosságokban vélték felfedezni.¹¹⁰ Azaz a problémát a nemzeti kulturális homogenizáció kontextusában oldották fel, s az etnocentrikus magyarságkép alapján a zsidóság etnokulturális sajátosságaiként értékelték és utasították el a kulturális, viselkedés- és modorbéli különbségeket. E logika a jogi befogadás ellenére fenntartotta és megerősítette a zsidók társadalmi stigmatizáltságát. A megkülönböztető jegyek azonban immár mint szekuláris stigmák jelentek meg, amelyeket a vallási különbözőség mellett vagy éppen abból eredeztetve, elsősorban a viselkedésben, megjelenésben, beszédstílusban, modorban, mentalitásban felfedezni vélt különbségek kiemelése tematizált.¹¹¹ A zsidók újfajta idegenségének tételezése ugyanakkor inkább erősítette, mintsem gyengítette a csoportkohéziót, ahogy a stigmatizált identitások általában felerősítik az összetartozás érzését azáltal, hogy csak közösségekben élhetők meg, vagy élhetők túl.¹¹²

A különböző kritikai hangok azokban a véleményekben összegződtek, amelyek végső soron a „beolvadás” hiányában látták a probléma gyökerét: azaz a liberális doktrína legfőbb fogalmi paneljét alkalmazva a zsidó csoportokon kérték számon a kialakult állapotokat. Eközben azonban nem történt meg annak tisztázása, hova kellene és lehetne beolvadni, létezik-e olyan társadalmi közeg, amely „áthasonít”, illetve a nem létező nemzeti polgári középosztály hogyan volna képes

¹⁰⁹ Schweitzer 1994; Haber 2001.

¹¹⁰ Az etnikai előítéletek és a zsidókról szóló sztereotípiák születéséről: Hanák 1988.

¹¹¹ A hivatalos kommunikációban a negatív sztereotípiák kevésbé voltak megjeleníthetők, a korabeli vicclapok azonban nagyszerűen ábrázolták képtelenségüket. Az Ágai Adolf által szerkesztett *Borsszem Jankó* humoráról: Buzinkay 1983; Tamás 2014; Gluck 2017: 108–139.

¹¹² Goffman 1998. A csoportkohézió erősödéseként értelmezhető a századfordulótól a neológ értelmiség körében a hagyományhű ortodoxiával és haszidizmussal szemben megnyilvánuló nagyobb tolerancia. Konrád 2005.

bárkit beolvasztani.¹¹³ A reformkori diskurzushoz képest lényegében semmi nem változott, hiszen ismét csak a beilleszkedőkkel szembeni feltételek megfogalmazására került sor, s egy megelőlegezett magyarságideál alapján a hozzá idomulás igénye merült fel. De amíg a reformkorban a zsidóság beolvadásának és eltűnésének követelménye és reménye egy elképzelt jövődől polgári társadalomról szóló vízió részét alkotta, ennek irrealitása a századfordulón már tényé vált. A zsidó lakosság túlnyomó többsége ugyanis a 19. század végén is az izraelita felekezet tagja maradt, s jóllehet különböző módokon és fokozatokban, a vallási és kulturális tradíciók követőjeként is látható módon jelen volt a társadalomban.¹¹⁴

Abban, hogy a Magyar Királyság területén élő különböző etnikumok és felekezetek közül miért elsősorban a zsidók szociális, kulturális sajátosságai és elutasításuk jelentődött meg „kérdésként”, bizonyára szerepet játszott, hogy a zsidó csoportok meghatározó és nem várt mértékben kerültek a polgárosodó társadalom centrumába. Hangsúlyos jelenlétük a polgári foglalkozásokban a keresztény polgári középosztály-teremtés sikertelenségét jelezte. A zsidóság polgári szerepvállalásának mint „zsidókérdésnek” megjelenítése másfelől a liberális nemzetépítés szélesebb kontextusától, kudarcaitól, illetve e kudarccokkal való szembenézés elkerülésére irányuló törekvésektől sem választható el. E zavarok mindenekelőtt a magyarsággal szemben a századfordulóig számbeli többségben lévő nemzetiségek, etnikai és vallási kisebbségek elképzelt etnikai-kulturális homogenizációjának elégtelenségében, a nemzetiségek magyarosodásának alacsony mértékében mutatkoztak meg. A századfordulóra világossá vált, hogy fennmaradnak a vallási, etnikai és kulturális különbségeket megőrző csoportidentitások. Az 1868. évi nemzetiségi törvény számos pontját elsikkasztó, attól fokozatosan visszalépő, mesterséges magyarosítást szorgalmazó nemzetiségi politika csak szerény eredményeket könyvelhetett el a földrajzilag is egy tömbben élő és az urbanizáció spon-tán asszimilációs hatásai által kevésbé érintett szlovákok, románok és délszlávok nyelvi, kulturális magyarosodása terén.¹¹⁵ Ennek köszönhetően 1910-re csupán erősen vitatható eszközökkel sikerült kimutatni a magyarság szerény mértékű, 54,4%-os többletét.¹¹⁶ Paradox módon éppen azáltal, hogy a zsidóság 77%-át, 700 794 főt a magyar anyanyelvűek között regisztrálták.¹¹⁷

A nemesi liberalizmus hagyományából táplálkozó nacionalizmus képviselői azonban az eredeti elképzeléseiknek ellentmondó társadalmi tapasztalatok birtokában sem revidálták a népesség nyelvi-kulturális homogenizációjára irányuló

¹¹³ Péter 1998a. Ennek ismeretében érdemes újragondolni azt az állítást, miszerint a zsidóság beolvadását, asszimilációját a 19. század végén az antiszemitizmus fellépése törte derékba.

¹¹⁴ Az izraelita felekezetet elhagyókról: Konrád 2014: 205–252.

¹¹⁵ Jászi 1912: 145–188; Jászi 1983: 408–440; Péter 1998b.

¹¹⁶ MStK 1916: 116; Kövér 2016.

¹¹⁷ MStK 1916: 249–277, 470–471. A 19. századi nyelvi asszimiláció mérlegét megvonó Karády Viktor szerint „a századelőn a népesség kerekén 6%-át kitevő zsidóság háromnegyedének magyar nyelvi azonossága nélkül a magyarság még mindig kisebbségben lett volna a Kárpát-medencében”. Karády 1997: 164.

álláspontjukat.¹¹⁸ A magyar liberális nemzetkepció nem volt képes megújulni és korszerű választ adni a századforduló folyamataira. Az Ausztriával egyensúlyt kereső és a nagyhatalmi nacionalizmus jegyében a nem magyar nemzetiségekkel szembeni fölényt érvényesíteni kívánó céljai miatt nem tudott elmozdulni a nemzeti egyesülés programjától, s képtelennek bizonyult az etnikai-kulturális sokféleséget toleráló, a hazai társadalomfejlődés adottságait, a népesség etnikai összetételét is figyelembe vevő modern nemzetkepció kialakítására.¹¹⁹

Amikor világossá vált, hogy a magyar nacionalizmus homogenizáló programja nem valósítható meg, az újkonzervatívok által exponált zsidó szociális-kulturális különbözőségek és a rájuk adott sajátos magyarázat révén sikerült elkerülni az azzal való szembenézést, hogy a nemzeti egyesülés elgondolása valójában eleve hibás alapokra épült társadalmi és kulturális tekintetben, s más etnikumok esetében sem bizonyult megvalósíthatónak. A konzervatív logika annak révén úszta meg a szembesülést a koncepció hibáival, hogy nem a társadalmi feltételek hiányából, hanem a zsidók feltételezett idegenségéből, beolvadásképtelenségéből vezette le elégtelennek tekintett magyarosodásukat. Azaz a zsidóság keresztény-esszencialista felfogását érvényesítette, amely szerint a zsidók azért képtelenek beolvadni a nem zsidó társadalomba, mert idegenek az európai társadalmakban.¹²⁰ A „zsidókérdés” exponálása bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy a századforduló politikai elitjének nem kellett időben szembenéznie az uniformizáló nemzeti koncepció hibáival és kudarcaival, mivel a problémát a zsidó és a nem zsidó társadalom kapcsolatában fennálló zavarrá szelídítette.

A zsidók elégtelennek ítélt magyarosodását számonkérő, illetve a beolvadásképtelenséget hangsúlyozó véleményeket az 1890-es évek második felétől

¹¹⁸ A nacionalizmus átalakulásáról: Horváth 1974: 479–495; Gergely 1987; Baka 1990; Takáts 2007: 62–74. Beksics Gusztáv később sem szűnt meg az egységes nemzetállam és nemzeti társadalom szükségességét hangsúlyozni, s következetesen elutasította a felekezeti és más csoportérdekek megjelenítését. Ezért egyaránt a nemzeti békét megbontó felekezeti mozgalomként értékelte 1892-ben a liberális egyházpolitikai törvények szabotálását célzó katolikus reverzális mozgalmat és a zsidóság vallási emancipációja érdekében indított izraelita recepciós mozgalmat. Beksics annak ellenére ítélte el a neológ zsidóság vezetői által kezdeményezett politikai mozgalmat, hogy annak célja, az egyébként általa is támogatott recepció és az azzal elnyerendő áttérési és házassági viszonyosság utat nyithatott a zsidók annyira óhajtott társadalmi integrációjához. [n. n.] 1892. A kérdéstről a *Pesti Hírlap*ban kialakult vitában Pulszky Ferenc (1814–1897) kérdőjelezte meg Beksics álláspontját, miszerint létezne Magyarországon nemzeti társadalom, helyette – szerinte – „egész sorozata” alakult ki „az elzárkózó klikkeknek”. Mindez megmutatkozik a nemzeti és az országos kaszinó vagy a tisztviselőegyletek működésében. A politikai pártok kötelékén túl az atyafiság és a sógorság-komaság hozza közelebb a különböző rétegeket, ezekből a kapcsolatokból azonban a zsidók kirekesztődnek. Nekik is van büszke, önértékes arisztokráciájuk, a keresztény világ azonban akkor sem ismeri el őket, ha kikeresztelkedtek. Az idegenség addig marad fenn, amíg nincs polgári házasság, s nem jöhet létre rokoni kapcsolat zsidók és keresztények között, hiszen nemcsak a vallás, hanem a hagyományok is elkülönítenek. Pulszky 1892.

¹¹⁹ Szabó M. 1993; Gyurgyák 2007: 90–135. Vö. a polgári progresszió nemzetképével: Jászi 1912.

¹²⁰ Az 1880-as években hasonló érvekkel utasította el a főrendiház konzervatív ellenzéke a zsidók és keresztények közötti polgári házasságot és az izraelita felekezet főrendiházi képviseletét. Prepuk 2012.

az újkonzervatív narratíva jelenítette meg.¹²¹ Jóllehet az Istóczy Győző vezette 1880-as évekbeli antiszemita mozgalmat a liberális kormányzati politika és kommunikáció könnyen rövidre zárta, az utókor pedig a liberális korszak átmeneti anomáliájának nyilvánította, az 1890-es években a politikai katolicizmus és az agrárius mozgalom sikeresen integrálta az antiszemita programját, sőt mélyebb társadalmi és politikai beágyazottsága révén hatékonyabban alkalmazta frazeológiáját. A Néppárt valójában folytatta az Országos Antiszemita Párt revíziós politikáját, amikor az 1895-ben megvalósult vallási recepció visszavonására törekedett, hiszen a egyes házasságok és a zsidó vallásra való áttérések lehetetlenné tételével a társadalmi integrációt igyekezett akadályozni.¹²² Az agrárius mozgalom pedig ideológiai alapvetésévé tette, hogy a „kötött tőke” hazafiás, a „mozgó tőke” azonban nemzetidegen és kozmopolita érdeket szolgál.¹²³

A századforduló „zsidókérdése” rávilágít arra, hogy végső soron a modern eszmerendszerek sem tudták meghaladni a zsidó–keresztény szembenállás több évszázados tradícióit, legfeljebb szekularizálták, világi fogalmi köntösbe öltöztették. Akár a liberális, akár a konzervatív elméletek által felkínált megoldásokat tekintjük, kijelenthetjük, hogy a keresztény kultúrkörben megfogalmazódó modern ideológiák képviselői között tovább élt a zsidók iránti másfajta viszonyulás, s nem tulajdonítottak önérteket a zsidóság történeti és kulturális hagyományainak, ezért felszámolásukra és eltüntetésükre törekedtek.¹²⁴ Ezzel magyarázható, hogy jóllehet – a nemzeti-uniformizáló vízióknak ellentmondva – a polgárosodás során is fennmaradt az ország társadalmának vallási-etnikai-kulturális sokszínűsége, a befogadó közeg kevésbé tolerálta a zsidó csoportok mentalitásbeli, kulturális sajátosságait, még ha modernizálódtak is, mint a keresztény népességben belül fennmaradó etnikai-kulturális különbségeket.¹²⁵

¹²¹ Szabó M. 1974, 1989; Szabó D. 1985; Gergely 1994; Fazekas 2002; Fehér 2019.

¹²² Prohászka 1929; Mérei (szerk.) 1971: 148–149; Klestenitz 2013.

¹²³ Bernát 1903. A katolikus *Magyar Állam és az Alkotmány* munkatársa, Petrássevich Géza 1904-ben Simonyi Iván stílusát idéző módon bírálta a zsidó földbirtokosok és bérlők tevékenységét. Sajnálattal állapította meg, hogy az emancipáció nem vonható vissza, ezért úgy vélte, hogy a gazdasági egyesületeknek és a gazdaszövetkezeteknek kell összefogniuk a magyar földbirtokosok védelmében, illetve azt javasolta, hogy az állam minden gazdát cserélő birtokra biztosítson magának elővételi jogot. Petrássevich 1904; Gyurgyák 2001: 362–365.

¹²⁴ Mindez összhangban állt a felvilágosodás óta érvényesülő állásponttal, miszerint a zsidóság fennmaradásának a modern korban nincs létjogosultsága. Hertzberg 1968.

¹²⁵ Kettős mérce érvényesülése érhető tetten a német és a zsidó polgárság társadalmi integrációjának eltérő értékelésében. Jóllehet a német polgárság sem kerülte el, hogy a magyarságtól idegen elemként határozzák meg, az elemzők mégis megengedőbbnek bizonyultak vele szemben. Concha Győző például a fentebb idézett tanulmányában így fogalmazott: „Hogy e [gentry – P. A.] mozgalomból a régi német patriciátus utódai s a zsidóság magasabb gazdasági és szellemi kultúr-elemei kimaradtak, e jelenséget az előbbinek teljesen át nem alakult német jellege, az utóbbinak, a régi polgárságnál gyorsabb külső megmagyarosodása ellenére is, társadalmunkban nagyon is újdun állásfoglalása, világnézetének, modorának idegenszerűsége magyarázza.” (Concha 1935: 284.) A századfordulóra mégsem alakult ki „németkérdés”, amelyben feltehetően szerepet játszott a német városi polgárság keresztény volta, illetve egyéb történeti jellemzői.

Az 1890-es évek második felétől az *Egyenlőség*nek és a progresszív felekezeti sajtó más orgánumainak is szembe kellett nézniük az újkonzervativizmus és az általa képviselt etnikai nacionalizmus erősödésével, az újság azonban később sem módosított azon meggyőződésén, hogy az elmagyarosodott zsidó polgárság a magyar középosztály integráns része, illetve a modernizált zsidó hagyomány és kultúra a magyar nemzeti társadalom és kultúra egyenrangú, értékes alkotóeleme. Bár a neológ álláspont, a negatív fogadtatás hatására, a következő évtizedekben néhány ponton módosult – például elnézőbbé vált a zsidó hagyomány megőrzésére törekvő ortodoxiával és a haszidizmussal szemben –, alapvető pillérei a 20. század elején is változatlanok maradtak. Erre utal az, hogy 1917-ben a *Huszadik Század* című folyóirat által kezdeményezett körkérdésre válaszolva a „zsidókérdés” létezését tagadó kevés válaszadó között ott sorakoztak a neológ irányzat vezetői, köztük az *Egyenlőséget* apja halál után, 1915-től szerkesztő Szabolcsi Lajos (1889–1943) és Mezey Ferenc (1860–1927), a neológia csúcsszervének, az Izraeliták Országos Irodájának a vezetője. Mindketten kitarítottak amellest, hogy a zsidók ugyanúgy magyarok, ahogy a katolikusok és a protestánsok.

„Csak azoknak *kérdés* ez, akik nem tudnak belenyugodni abba, hogy mi magyar zsidók, épp úgy hazánknak valljuk ezt a földet, mint a más hitű magyarok. Csak azoknak *kérdés*, kik ezen változtatni szeretnének. Csak azoknak *kérdés*, kik azt hiszik, hogy létünk, egzisztenciánk, érdemeink, fennmaradásunk, fejlődésünk: nem tények, nem pozitívumok, hanem holmi bizonytalan, ingadozó határozatlanságok, szóval: *kérdések*. Más ember előtt zsidókérdés Magyarországon nincs. Zsidókérdés Magyarországon akkor lehetne, ha a zsidóság nem az volna, ami, hanem a nemzetnek problematikus eleme vagy ellensége lenne. Ha kivonná magát honpolgári kötelességei teljesítése alól, ha nem venne részt e nemzeti művelődés munkájában, ha állandó fenyegető veszedelme volna az országnak. Akkor valóban volna zsidókérdés, mert a nemzetnek védekeznie kellene ellene, állást kellene foglalnia irányában s a politika megoldatlan, fenyegető, elintézendő kérdései között joggal lehetne ott a zsidókérdés is. De vajjon így van-e? Még a ledühödtebb antiszemita sem állíthatják ezt a magyar zsidóságról. [...] Joggal kérdezhetjük: hol volna iparunk, kereskedelmünk, irodalmunk, művészetünk, mezőgazdaságunk, egész nemzeti kulturánk a zsidók nélkül? Eszét és szívét, minden tehetségét adta a magyar zsidó a hazának. [...] Ha a zsidóságot felekezetnek méltóztatik tekinteni, miért nem előzi meg a *Huszadik Század*-ban a zsidóvitát egy katolikus-vita vagy református-vita is? Ha nemzetiségnek, [...] miért nem tetszik előbb vitát rendezni a ruténkérdésről meg a szerbkérdésről is? [...] Nem vagyok elfogulatlan felekezetem iránt. A zsidóknak épp úgy vannak hibái, mit a többi embereknek. De zsidó hibák, zsidó bűnök, melyeken összefoglalóan lehetne vagy kellene segíteni: nincsenek. [...] [H]a Magyarországon zsidókérdés nincs is, *antiszemita*kérdés igen is van. Egy, a magyarországi antiszemita kérdés felett rendezendő vitában szívesen vennék részt.”¹²⁶

* * *

¹²⁶ Részlet Szabolcsi Lajos válaszából. „A zsidókérdés Magyarországon” 1917: 28–31.

Tanulmányomban a középosztály-koncepciók segítségével igyekeztem áttekinteni azokat a főbb tényezőket, amelyek a zsidóság középosztályi szerepének megítéléséhez a 20. század elejére hozzájárultak. Az elméletek különbözőségén túl kitapintható néhány hasonló vonás: jóllehet – annak hatására, hogy a középosztály egységes osztállyá szerveződése kudarcot vallott – lehetséges alkotóelemeiről idővel eltérő elképzelések fogalmazódtak meg, a zsidókkal is számoló elemzők mégis változatlanul bíztak teljes kulturális beolvadásukban, sőt kereszténnyé válásukban, azaz többet vártak a zsidóság megvalósult akkulturációjánál. A magyarosodó zsidó csoportok képviselői is megalkották a saját narratívájukat. Ezek az értelmezések azonban párhuzamos narratívaként éltek egymás mellett, s nem alakult ki közöttük érdemleges párbeszéd, amely álláspontjaikat közelíthette volna. Azaz nem sikerült a liberalizmus asszimilációs programját integrációs programmá alakítani, s elfogadtatni a zsidók egyébként fennmaradó szociális-kulturális különbségeit. A párbeszéd hiánya azonban nem értelmezhető csak a zsidó és nem zsidó társadalom közötti kapcsolatrendszerben, hiszen szorosan összefüggött azzal, hogy a liberális nacionalizmus nem tudott korszerű választ adni a századforduló gazdasági-társadalmi folyamataira, és nem volt képes a hazai társadalomfejlődés adottságait, a népesség etnikai összetételét is figyelembe vevő modern nemzetképzés kialakításával ellensúlyozni az újkonzervativizmus előretörését. Ennek köszönhetően a magyarosodó zsidóság integrációs programja a századelőn légüres térben helyezkedett el, ami a zsidóság polgárosuló csoportjaiban is különböző reakciókat váltott ki. Szabolcsi Lajos idézett álláspontját a *Huszádik Század* körkérdésének zsidó válaszadói közül többen is megkérdőjelezték, rövidlátással vádolva és a valós társadalmi viszonyok figyelmen kívül hagyására figyelmeztetve a neológ irányzat vezetőit.¹²⁷

FORRÁSOK

- MStK 1916: *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása*. 5. rész: Részletes demográfia. Magyar Statisztikai Közlemények, Új Sorozat, 61. kötet. Budapest.
- KI 1892–1897: Törvényjavaslat, az izraelita vallásról. Indokolás. In: *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai I–XXXVII. kötet*. (Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai.) Budapest, 1892–1897. X. kötet. 369. sz. 290–293.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- „A zsidókérdés Magyarországon” 1917: A Huszádik Század körkérdése. *Huszádik Század* (18.) 36. (július–december) 1–164.

¹²⁷ Braun Róbert és Hajdú Miklós válasza. „A zsidókérdés Magyarországon” 1917: 62–63, 90–92.

- Acsády Ignác 1883a: Zsidó és nem-zsidó magyarok. *Egyenlőség* 1883. február 11. 1.
- Acsády Ignác 1883b: *Zsidó és nemzsidó magyarok az emancipáció után*. Budapest.
- Baka András 1990: *Eötvös Józseftől Jászi Oszkárig. A magyar nemzetiségi [sic!] politikai gondolkodás változásai*. Budapest, 81–137.
- Bernát István 1903: *Az agrártörekvések jövője*. Budapest.
- Berzeviczy Albert 1905: A gentryről. In: uő: *Beszédek és tanulmányok*. II. kötet. Budapest, 234–253. [Eredetileg: *Nemzet* 1884. szeptember 28., 29., október 1., 2.]
- Brachfeld Manó 1882: A magyar zsidóság missziója. *Egyenlőség* 1882. december 31. 5.
- Buzinkay Géza 1983: *Borsszem Jankó és társai. Magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében*. Budapest.
- Buzinkay Géza 1988: A középosztály kialakításának programjai. In: Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolútizmus korában*. Budapest, 286–312.
- Censor [Beksics Gusztáv] 1884: *Társadalmunk és nemzeti hivatásunk*. Budapest.
- Concha Győző 1935: A gentry. In: uő: *Hatvan év tudományos mozgalmi között*. II. kötet. Budapest, 273–329.
- Don, Jehuda – Magos, George 1985: A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése. *Történelmi Szemle* (28.) 3. 437–469.
- Éhen Gyula 1905: *A polgár*. Szombathely.
- Enyedi Mátyás 1892: Modus vivendi. *Egyenlőség* 1892. július 22. 2–4.
- Eötvös József 1905: A zsidók polgárosításáról. In: uő: *Beszédek*. Budapest II. kötet. 14–19. (Báró Eötvös József Összes Munkái. IX. kötet.)
- Erős Ferenc 1998: Identitás és modernizáció. In: uő (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Budapest, 404–413.
- Fazekas Csaba 2002: Katolicizmus és konzervativizmus a XIX. századi Magyarországon. *Múltunk* (47.) 3–4. 427–475.
- Fehér György 2019: *A származás kövelez. Gróf Károlyi Sándor 1831–1906*. Budapest.
- Gellner, Ernest 2009: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Budapest.
- Geöcze Sarolta 1904: A középosztály megújítása. *Magyar Gazdák Szemléje* (9.) 2. 919–936.
- Gergely András 1987: A nemzetté válás programjai. In: uő: *Egy nemzetet az emberiségnek. Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról*. Budapest, 99–120.
- Gergely Jenő 1994: *Prohászka Ottokár. „A napbaöltöztetett ember.”* Budapest.
- Gerő András 1993: Zsidó utak – magyar keretek a XIX. században. In: uő: *Magyar polgárosodás*. Budapest, 295–317.
- Gluck, Mary 2017: *A láthatatlan zsidó Budapest*. Budapest.
- Goffman, Erving 1998: Stigma és szociális identitás. In: Erős Ferenc (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Budapest, 263–295.
- Grünwald Béla ismertetése 1885: *Budapesti Szemle* XLII. kötet. 156–166.
- Gunst Péter 1973: *Acsády Ignác*. Budapest.
- Gyáni Gábor 1997: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. *Századvég* (Új folyam 7.) Tél. 30–45.
- Gyurgyák János 2001: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai esztörténet*. Budapest.
- Gyurgyák János 2007: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest.

- Haber, Peter 2001: *Die Anfänge des Zionismus in Ungarn 1897–1904*. Köln – Weimar – Wien.
- Hanák Péter 1962: A magyar „középosztály” fejlődésének problémájához. *Valóság* (5.) 3. 97–109.
- Hanák Péter 1988: A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében). In: uő: *A Kert és a Műhely*. Budapest, 81–112.
- Hermann Imre 1990: *Az antiszemitizmus lélektana*. Budapest.
- Hertzberg, Arthur 1968: *The French Enlightenment and the Jews*. New York – London.
- Horváth Iván 1883: A szükséges harmadik rend. *Egyenlőség* 1883. márc. 11. 2–3.
- Horváth Zoltán 1974: *Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896–1914)*. Budapest.
- Istóczy Győző 1904: *Istóczy Győző országgyűlési beszédei, indítványai és törvényjavaslatai*. Budapest.
- Jakobi 1885: A jesivák. I–II. *Egyenlőség* 1885. szeptember 27. 3–4., október 4. 1–3.
- Jászi Oszkár 1912: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest.
- Jászi Oszkár 1983: *A Habsburg-Monarchia felbomlása*. Budapest.
- Kákay Aranyos 1869: *Kákay Aranyos [Kecskeméthy Aurél] politikai társadalmi tragico-humoristicus krónikája*. Pest.
- Karady, Victor 1992: Religious Divisions, Socio-Economic Stratification and the Modernization of Hungarian Jewry after the Emancipation. In: Silber, Michael K. (ed.): *Jews in the Hungarian Economy 1760–1945*. Jerusalem, 161–184.
- Karády Viktor 1997: Asszimiláció és társadalmi krízis. In: uő: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*. Budapest, 151–195.
- Katus, László 1992: The Occupational Structure of Hungarian Jewry in the Eighteenth and Twentieth Centuries. In: Silber, Michael K. (ed.): *Jews in the Hungarian Economy 1760–1945*. Jerusalem, 92–105.
- Katz, Jakov 1999: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*. Budapest.
- Kecskeméti Károly 1982: A liberalizmus és a zsidók emancipációja. *Történelmi Szemle* (25.) 2. 185–210.
- Klestenitz Tibor 2013: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932*. Budapest.
- Konrád Miklós 2005: A neológ zsidóság útkeresése a századfordulón. *Századok* (139.) 6. 1335–1369.
- Konrád Miklós 2014: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháború kitöréséig*. Budapest.
- Konrád Miklós 2016: Zsidó nemzet, nép, felekezet, faj? Keresztény meghatározások és neológ önmeghatározások a reform- és dualizmus kori Magyarországon. In: Hörcher Ferenc – Lajtai Mátyás – Mester Béla (szerk.): *Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában*. Budapest, 93–114.
- Konrád Miklós 2020: Asszimilációs elvárások és zsidó válaszok az emancipációig. *Századok* (154.) 5. 903–934.
- Kossuth Lajos 1844: Válasz Fábrián Gábornak. *Pesti Hírlap* 1844. május 5. 300.
- Kossuth Lajos 1905: *Beszédek 1832–1849*. Budapest, I. kötet. 68–70. (*Kossuth Lajos iratai az emigrációból*. Sajtó alá rend. Helfy Ignác és Kossuth Ferenc, XI. kötet.)

- Kossuth Lajos 1911: Polgárcategóriák. *Pesti Hírlap*, 1843. március 30. In: Kossuth Ferenc (sajtó alá rend.): *Kossuth Lajos hirlapi cikkei*. 2. 1843–1848. (Kossuth Lajos Iratai 13.) Budapest, 66–74.
- Kovács Alajos 1922: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Budapest.
- Kövér György 2006: A magyar középosztály-teremtés programjai és kudarcai. Fogalomtörténeti áttekintés a reformkor végétől a nagy válság kezdetéig. In: uő (szerk.): *Zsombékok: Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Budapest, 77–160.
- Kövér György 2011: *A tiszaezlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Budapest.
- Kövér György 2016: „Statistikai asszimiláció” Magyarországon 1880–1910. *Századok* (150.) 5. 1221–1258.
- Kubinszky Judit 1976: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890*. Budapest.
- L. Nagy Zsuzsa 1963: A „nemzeti állam” eszméje Beksics Gusztávnál. *Századok* (97.) 6. 1242–1276.
- Láng Lajos 1881: *A társadalmi deficit. Függelékül nógrády Szontagh Pál nyílt levele a szerzőhöz s a szerző arra vonatkozó válasza*. Budapest.
- Lengyel György 1989: *Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében*. Budapest.
- Lukacs, John 1991: *Budapest, 1900. A város és kultúrája*. Budapest.
- Mann Miklós 1993: *Kulturpolitikusok a dualizmus korában*. Budapest.
- McCagg, William O. Jr. 1972: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. New York.
- Mérei Gyula (szerk.) 1971: *A magyar polgári pártok programjai 1867–1918*. Budapest.
- Móricz Miklós 1913: A magyar középosztály. *Nyugat* (6.) I. kötet 9. 702–709.
- Müller Rolf 2005: *Beksics Gusztáv*. Budapest.
- [n. n.] 1892: Kath. és izr. reverzálisok 1892. *Pesti Hírlap* 1892. január 23. 1.
- [n. n.] 1883a: Egyenjogúsítás nálunk és máshol. 1–28. rész. *Egyenlőség* 1883. február 4. –október 7.
- [n. n.] 1883b: Egyenjogúsítás nálunk és – máshol. 4. rész. *Egyenlőség* 1883. február 25. 5–8.
- [n. n.] 1883c: Egyenjogúsítás nálunk és máshol. 5. rész. *Egyenlőség* 1883. március 4. 7–9.
- Neumann Sándor 1883: Zsidó preponderancia. *Egyenlőség* 1883. január 14. 2–4.
- Paksy Zoltán 2018: *Istóczy Győző és a magyar antiszemita mozgalom (1875–1892)*. Budapest.
- Pataki Ferenc 1982: *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Budapest.
- Péter László 1998a: Volt-e magyar társadalom a XIX. században? A jogrend és a civil társadalom képződése. In: uő: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és a kelet-európai történelemből*. Budapest, 148–186.
- Péter László 1998b: Az 1868: XLIV. tc. „a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában” és a törvényhatóságok hivatalos nyelve. In: uő: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és a kelet-európai történelemből*. Budapest, 264–274.
- Petrássevich Géza 1904: *Zsidó földbirtokosok és bérlők Magyarországon*. Budapest.
- Pietsch, Walter 1999: *Reform és ortodoxia. A magyar zsidóság belépése a modern világba*. Budapest.

- Pietsch, Walter 2003: A magyar vidéki zsidóság fejlődésirányzatai a 19. század első felében. *Múlt és Jövő* (14.) 3. 75–82.
- Prepek Anikó 1994: A zsidóemancipáció a reformkorban. In: L. Nagy Zsuzsa – Veres Géza (szerk.): *Történeti Tanulmányok* III. Debrecen, 15–35.
- Prepek Anikó 2000: A zsidóság a Millenniumon. *Századvég* (Új folyam 17.) Nyár. 89–117.
- Prepek Anikó 2010: Az izraelita hírlapirodalom kezdetei Magyarországon. In: Angi János – Pallai László – Papp Imre (szerk.): *Emlékkönyv ifj. Barta János 70. születésnapjára*. Debrecen, 311–328.
- Prepek Anikó 2012: Kísérletek az izraeliták felekezeti jogainak szélesítésére az emancipáció után (1867–1892). In: Biró Zsuzsanna Hanna – Nagy Péter Tibor (szerk.): *Zsidóság – tradicionalitás és modernitás. Tisztelgő kötet Karády Viktor 75. születésnapja alkalmából*. Budapest, 45–66.
- Prepek Anikó 2013a: Az ellenségkonstruálás rendi és polgári formái: a zsidók „polgárosítása” és az 1843–44. évi városi vita. In: Bárány Attila – Györkös Attila – Pallai László (szerk.): *„A francia história hazai nagykövete”. Ünnepi kötet Papp Imre 65. születésnapjára*. Debrecen, 199–214.
- Prepek Anikó 2013b: *Befogadás mint öndefiníció. A neológ zsidó identitás sajátosságai az emancipáció után az izraelita sajtó tükrében*. (Habilitációs értekezés – Kézirat) Debrecen.
- Prohászka Ottokár 1929: A zsidó recepció a morális szempontjából. In: *Prohászka Ottokár összes művei*. 22. kötet. Budapest, 1–14.
- Pulszky Ferenc 1892: Májusi liberalizmus. *Pesti Hírlap* 1892. május 26. 1–2.
- Pulzer, Peter 1988: *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria*. Revised Edition. Cambridge, Mass.
- Puskás Julianna 1992: Zsidó haszonbérlok a magyarországi mezőgazdaság fejlődésének folyamatában. (Az 1850-es évektől 1935-ig). *Századok* (126.) 1. 35–59.
- Revisor [Margitay Dezső] 1885: *A gentry marad! Válasz Censor „Társadalmunk és nemzeti hivatásunk” című röpiratára*. Budapest.
- Schneider Sándor 1911: A magyar középosztály jövője. *Magyar Társadalomtudományi Szemle* (4.) 635–645.
- Schweitzer Gábor 1994: Miért nem kellett Herzl a magyar zsidóknak? *Budapesti Negyed* (4.) 2. 42–55.
- Seress László 1896a: A kiállítás. *Egyenlőség* 1896. július 3. Melléklet 1.
- Seress László 1896b: Élő czáfolat. *Egyenlőség* 1896. november 22. 3–4.
- Simonyi Iván 1880: *Nemzeti tragicomédia*. Budapest. [Különlenyomat a *Havi Szemle* 1880. 6. füzetéből.]
- Simonyi Iván 1882a: *Mi az oka annak, hogy a földbirtokos tönkre jut? Simonyi Iván magyar-óvári kerület orsz. képviselőjének a legm. trónbeszédre adandó válaszfelirati vita alkalmával mondott beszéde*. Pozsony.
- Simonyi Iván 1882b: *Mentsük meg a magyar földbirtokot! Országgyűlési beszéd, melyet a válaszfelirati vita alkalmával 1881. október 13-án elmondott Simonyi Iván képviselő*. Pozsony – Lipcse.

- Simonyi Iván 1884a: *Szabadság! Testvériség, egyenlőség! Országgyűlési beszéd, melyet a talpczai kérvény folytán s zsidókérdésben 1883 január-hó 20-ik napján elmondott Simonyi Iván orsz. képviselő.* Pozsony.
- Simonyi Iván 1884b: Simonyi Iván válaszfelirati javaslatából. *12 Röpirat* (5.) 1884. október 15. I. füzet, 21–23.
- Szabolcsi Lajos 1993: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931).* Budapest.
- Szabolcsi Miksa 1897: Csodarabbik Magyarországon. *Egyenlőség* 1897. október 24. 2–4.
- Szabó Dániel 1985: *A Néppárt története 1895–1914.* (Kandidátusi disszertáció – Kézirat) MTA Könyvtár, Budapest.
- Szabó Miklós 1974: Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban. *Századok* (108.) 1. 3–65.
- Szabó Miklós 1989: Középosztály és újkonzervativizmus. In: uő: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986.* Budapest, 177–190.
- Szabó Miklós 1993: A magyar nemesi liberalizmus, 1825–1910. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Szabadság és nemzet. Liberalizmus és nacionalizmus Közép- és Kelet-Európában.* Budapest, 150–182.
- Széchenyi István 1830: *Hitel.* Pest. (Reprint, Budapest, 1991.)
- Takáts József 2007. *Modern magyar politikai eszmetörténet.* Budapest.
- Tamás Ágnes 2014: *Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon.* Pozsony.
- Trefort Ágoston 1881: A társadalom tudománya és Riehl munkái. In: uő: *Emlékbeszédek és tanulmányok.* Budapest, 209–235.
- Veliky János 1977: Kossuth és a hazai polgárság. *Alföld* (28.) 9. 3–7.
- Zeke Gyula 1990: Szakadás után... Adalékok a magyarországi zsidóság felekezeti irányzatainak társadalomtörténetéhez. In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében.* I. rész. Budapest, 145–161.
- Zichy Hermán – Deresty Gy. M. (szerk.) 1896: *Magyar zsidók a millenniumon. Művelődéstörténeti tanulmány.* Budapest.